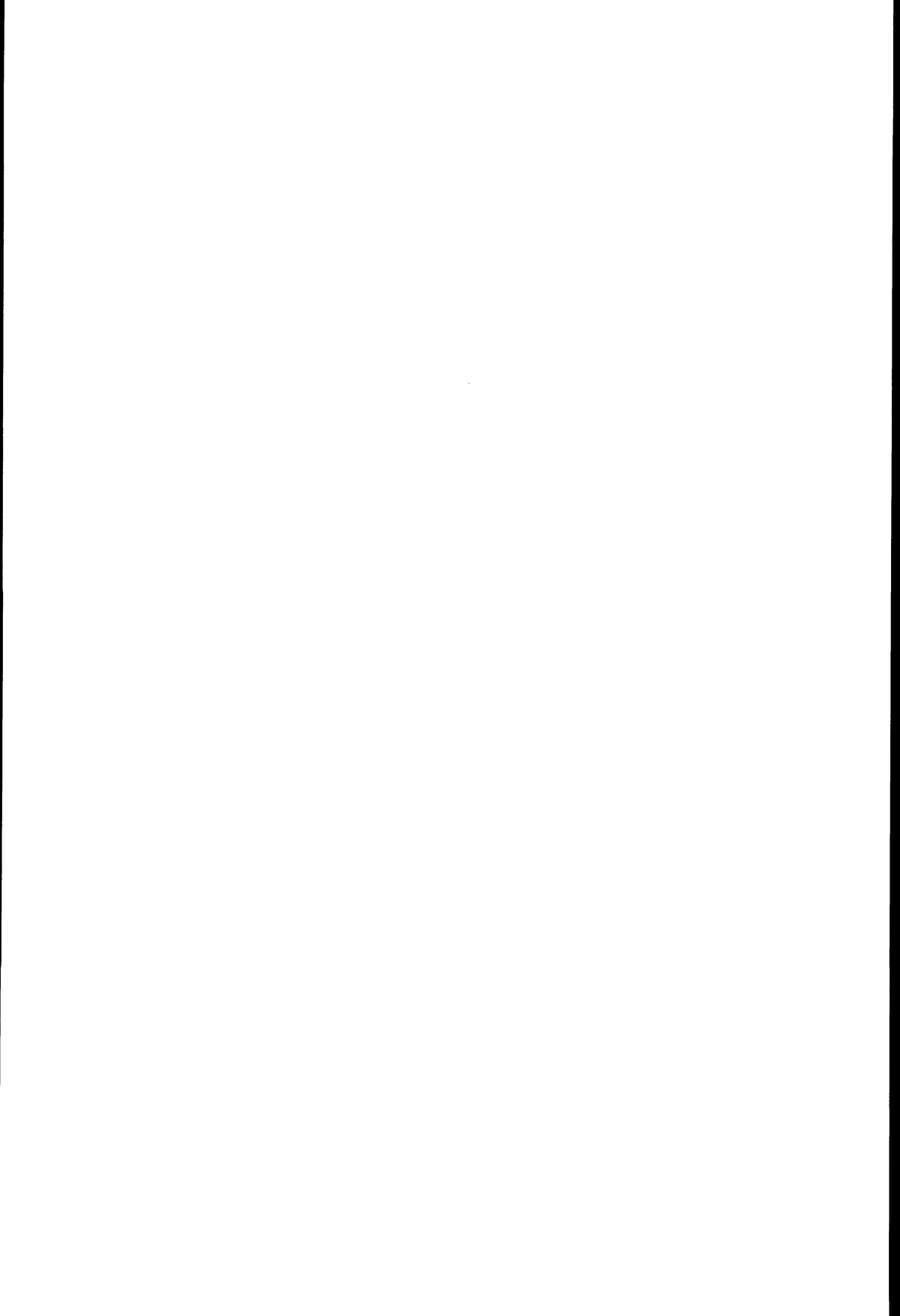

פירוש מן המאה הי"ד על י"ג העיקרים

יוצא לאור על-ידי אסתי אייזנמן

מבוא

חשיבותם של שלושה עשר עיקרי האמונה שנוסחו על ידי הרמב"ם ומרכזיותם במסורת היהודית היא מן המפורסמות. מחקר מקיף על הניסיונות שנעשו בימי הביניים להעמיד עיקרי אמונה אלטרנטיביים לאלו שטבע הרמב"ם פרסם לפני כעשרים שנה מ' קלנר בספרו תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית. קלנר הראה שלאורך ימי הביניים, ובעיקר החל מן המאה הט"ו, רבים ביקשו להציג לדת היהודית מצע שונה מזה שקבע הרמב"ם, בין על ידי הצעת עיקרים אחרים ובין על ידי חלוקת העיקרים לקבוצות, וסיווגם של אלו על פי מידת חשיבותן והיקף תחולתם. בדרך כלל הוגים אלו לא חשו צורך להצדיק את עצם הניסיון של הרמב"ם למנות עיקרי אמונה ליהדות, הם מתחו רק ביקורת על דרכו בקביעת עיקריו.¹

סביר היה לשער ששלושה עשר העיקרים של הרמב"ם יתפרשו בידי הוגי דעות קדומים. כתבי הרמב"ם, הן כתביו ההלכתיים והן כתביו הפילוסופיים, זכו לפירושים רבים לאורך ימי הביניים, ואך טבעי הוא שהעיקרים, שיש להם משמעות הלכתית ופילוסופית כאחד, עוררו את לב החכמים לעיין בהם ולפרשם. יתרה מזו, הרמב"ם עצמו התכוון לדון בכמה מן האמונות הכלולות ב"ג העיקרים, אם במסגרת ספר מיוחד ואם במסגרת ספר הדרשות שכיוון לכתוב.² מטעם זה ביקש מהקורא, בהקדמה לפרק חלק, לא 'להקפיד על מה שיש בדברי מאי הזהירות בקצת מילים וענינים שמקפידים עליהם אנשי החכמה, לפי שאני לא הקפדתי בכגון אלו כדי להבין למי לא קדם לו הרגל בשום דבר מן העניין הנשגב הזה אשר לא כל אדם משיגו'.³ הוא אף הורה לקורא לחזור על דבריו פעמים רבות ולהתבונן בהם

* מאמר זה נכתב כחלק ממחקר שנעשה בתמיכת קרן המחקר של האוניברסיטה הפתוחה. ברצוני להודות לפרופ' זאב הרוי, פרופ' חנה כשר ופרופ' עזרא פליישר על קריאת המאמר ועל הערותיהם החשובות.

1 ראה מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית, ירושלים 1986. וראה שם ברשימה הביבליוגרפית. וראה עוד לאחרונה: M. B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, London 2004

2 ראה דברי הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק, פירוש המשנה, תרגום 'י קאפת, ירושלים תשכ"ה, (להלן: מהד' קאפת), ב, עמ' קמג: 'ורציתי לבאר כאן זה הענין הנפלא, ואפרש סתומות פסוקי התורה, ואבאר ענין אמרו: 'פה אל פה' וכל הפסוק הזה וזולתו מענינו, ולוי שראיתי שהענינים האלו דקים מאוד וצריכים להרחבה מרובה הקדמות ומשלים ... ולכן אניחנו למקומו או בספר ביאורי הדרשות שהבטחתי בו, או בספר הנבואה שהתחלתי לחבור או בספר שאחבר בפירוש אלו היסודות'.

3 ראה שם, עמ' קמ.

היטב, 'ואם תשלה אותך מחשבתך שכבר הבנת עניניו מפעם אחת או עשר, ה' יודע שבשקר השלתה אותך'.⁴ כל אזהרותיו אלו של הרמב"ם כמו הזמינו פרשנות. יתרה מזו: גם בהקשר של ביקורת על שיטת הרמב"ם בקביעת העיקרים, כולט ככלי ביטוי היתרון שבפרשנות; מצד אחד אין הוא פוגע במעמדו של הטקסט המקורי ובסמכות מחברו, אך מצד אחר הוא מאפשר לשלב במקור יסודות חדשים, המתקנים ומעצבים אותו מחדש.

אף על פי כן לא רבים הפירושים הפילוסופיים העבריים לשלושה עשר העיקרים שהגיעו לידינו:⁵ מספרם הכולל שלושה, כולם קצרים ואנונימיים, ואחד מהם בעל אופי קבלי.⁶ אמנם ידועים חיבורים נוספים שעניינם ב"ג העיקרים, כגון הפירוש הארוך והמקיף של ר' אברהם בן יוסף אלשקר,⁷ או פירושו הנדפס של ר' דוד ויטל 'מכתם לדוד'. אבל חיבורים אלה חורגים מכלל פירוש, והם יצירות עצמאיות שהעיקרים הם רק נקודת המוצא שלהן. למעט פירוש אחד, כל הפירושים הידועים לנו מאוחרים וכנראה נכתבו לא לפני המאה ה"ט.⁸ את מספר הפירושים המצומצם ואת התפרסותם הכרונולוגית לאורך ימי הביניים ניתן להסביר על פי הצעתו של קלנר: במהלך המאות הי"ג-י"ד התמסרו ההוגים היהודים לעיון אינטלקטואלי טהור, והעיסוק בסוגיית עיקרי האמונה, שאינו פילוסופי מובהק, הוזנח.⁹ למן המאה ה"ט, עם חחרפת המתח בין היהודים והנוצרים והצורך הגובר בהגדרה עצמית, נטו ההוגים יהודים, ומנהיגי הקהילות בפרט, לעסוק בשאלת העיקרים.

בין כך ובין כך, יש טעם בחקר הפירושים הספורים ל"ג העיקרים הידועים לנו, ובבדיקת המגמות המאפיינות אותם והמניעים שהביאו לכתיבתם. על אחד מן החיבורים הללו ייוחד הדיבור להלן. פירוש זה הגיעה לידינו בשמונה כתבי יד, כמות נכבדה של עותקים באופן יחסי.¹⁰ החיבור נכתב בעברית, ואין בו תרגום של י"ג העיקרים עצמם.¹¹ הפירוש היה כנראה חלק מחיבור רחב יותר.¹² בפתח

4 שם, עמ' קמה.

5 ר' חוטר בן שלמה כתב אף הוא פירוש על י"ג העיקרים, בערבית.

6 לפי הרשום במכון לכתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי שבירושלים, אפשר שחיבור זה נכתב בידי ברוך בנדיט בן שמשון, וזאת על פי הערה מפרי עטו בשולי אחד הדפים.

7 ייתכן שהוא בנו של ר' יוסף אלשקר (מאה ה"ט).

8 כנגד זה רבים מאוד הפיוטים על י"ג העיקרים. ראה על כך: A. Marx, 'A List of Poems on the Articles of the Creed', *JQR*, 9 (1918-1919) pp. 350 ff.

9 ראה קלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 64-65, 66, 67-68.

10 בכרטיסת המכון לתצלומי כתבי יד מיוחס החיבור כמה פעמים לרד"ק. ראה לעניין הייחוס להלן. כתב יד נוסף, השמור בספריית מיכאל קרופ 3493/4 (ס' 73686 במכון לתצלומי כ"ס), מכיל דפים בודדים ומקוטעים מן הפירוש. הפירוש מתחיל שם בדף 15; הכתיבה מזרחית. כשל היותו קטוע לא תיארחי אותו ולא נעזרתי בו בהכנת המהדורה.

11 שאלת התרגום שעליו התבסס בעל הפירוש לוטה בערפל. על התרגומים השונים ל"ג העיקרים ראה: מ' גושן-גוטשטיין, 'י"ג העיקרים להרמב"ם בתרגום אחריו', תרכ"ז, כו (תשי"ז), עמ' 185-196.

12 כך משתמע מן העובדה שבכל כתבי היד, למעט אחד, יש הפנייה של המחבר לדיון שנערך בחלק הראשון.

חיבורו המחבר אומר: 'ועתה אבאר לך עוד סוד כלל עקרי כל האמונה הראויה להיות קודמת לכל המצות, והם י"ג עקרי האמונה כמו שזכרם הרב ז"ל בקיצור בפרק חלק, וזה סימנם: נמצא, אחד, בלא גוף, קדמון, אדון, נביא, משה, תורה בלא חלוף, יודע, גמול, משיח, חיים'. עיקרי האמונה היו בעיני המחבר בסיס ותשתית למצוות הדת, ובשל חשיבותם הוא בא לפרשם.

אופי הפירוש ותכניו

בפירוש ההולך לפנינו ניכרים יסודות של ביקורת ותיקון ביחס לנוסח שקבע הרמב"ם לעיקרי האמונה, והרחבה ופרשנות, פעמים בדרך פילוסופית, לדבריו. יש בחיבור גם פולמוס עם הנצרות. הדברים המתייחסים לחמשת העיקרים הראשונים, הדנים במציאות האל, באחדותו, באי גשמיותו, בקדמוניותו ואדנותו, הם בעלי אופי פילוסופי. גם הפירוש לעיקרים י-יג, הדנים בשכר ועונש,¹³ הוא פילוסופי או נוטה לפילוסופיה. לעומת זאת, בפירוש על העיקרים ו-ט, הדנים בנבואה ובתורה, מתחדדת נעימת הפולמוס של המקור המיימוני. בפירוש לעיקרים הפילוסופיים פותחת כל פסקה בנוסחה: 'חייב כל אדם להאמין'; מה שאין כן בפתח דברי המחבר על שאר העיקרים.

מן העובדה שהמחבר מדבר בפתח דבריו על 'סוד' כלל עיקרי כל אמונה, ניתן להסיק שפירוש י"ג העיקרים הוא חיבור פילוסופי שלא נועד להמון. בדברים להלן יידונו הדעות המוצגות בפירוש ואופני השימוש במונח 'סוד'. ננסה גם כן לבדוק באיזו מידה התכוון המפרש להסביר את כוונתו הפילוסופית של הרמב"ם ב"יג העיקרים על פי כתביו האחרים, ובעיקר מוה"נ, ואם ובאיזו מידה ביקש להעמיק את הפן האזוטרי של משמעותם.

תוקפם של העיקרים והיקף המחוייבים בהם

הפירוש לי"ג העיקרים רואה בעיקרי האמונה בסיס למצוות.¹⁴ הפירוש מתחיל במילים 'חייב כל אדם להאמין אמונה בלתי מסופקת שהבורא ית' נמצא'. נמצא שחובת האמונה, לפחות לגבי העיקר הראשון, חלה על כל אדם, לא רק על היהודי. האמונה צריכה להיות גם ודאית. הרמב"ם עצמו לא קבע שיש חובה להאמין בעיקרי האמונה בכלל או באחד מהם בפרט, אלא קבע בפשטות כי העיקרים הם יסוד האמונה, ומי שאינו מאמין בהם אינו נכלל בהגדרת 'ישראל' ואין לו חלק לעולם הבא.¹⁵ לעומת זאת, הפתיחה לפירוש העיקר הראשון קובעת את האמונה על דרך

13 זו החלוקה הפנימית של העיקרים שנתקבלה מאז הרשב"ץ. ראה קלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 35-27.

14 ראה הפתיחה לפירוש, כמובא לעיל.

15 ראה הקדמה לפרק חלק, עמ' קמה: 'וכאשר יאמין האדם אלה היסודות כולם ונתבררה אמונתו בהם הוא נכנס בכלל ישראל'.

החייבו. עם זאת בספר המצוות¹⁶ וגם במשנה תורה¹⁷ קבע הרמב"ם את ידיעת ה' כמצווה וחובה הלכתית. לפי הרמב"ם קיימת הוכחה שכלית למציאות האל,¹⁸ ואף בשמונה פרקים, כשהרמב"ם מעלה את השאלה האם יש מצוות ועבירות בשכל, מסקנתו היא חיובית.¹⁹ קביעת בעל הפירוש ש'חייב כל אדם להאמין' היא תוספת הגיונית. בנוסף על כך, התרגומים העבריים למקור הערבי של הרמב"ם, הן של שלמה אבן יעקב והן של אלחריזי, פותחים את העיקר הראשון במילה 'להאמין', ואפשר אפוא שהטלת ידיעת ה' כחובה משתמעת כבר מנוסח התרגומים. גם את האמונה בייחוד האל קובע בעל הפירוש כחובה,²⁰ ואפשר שגם בזה התבסס על ספר המצוות, שבו נקבע שמצווה להאמין בייחוד האל,²¹ ואפשר שהלך בזה על פי מ"ת, ה' יסודי התורה א, ז.²²

16 ספר המצוות, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א, מצות עשה, א, עמ' קנא: 'מצוה א היא הצווי אשר צונו להאמין האלהות והוא שנאמין שיש שם עלה וסבה הוא פועל לכל הנמצאות והוא אמרו אנכי ה' אלהיך ובסוף גמרא מכות אמרו תרי"ג מצות נאמרו לו למשה בסני מאי קראה תורה צוה לנו משה כלומר מנין תורה והקשו על זה ואמרו תורה בגימטריא הכי הו' תרי"א הו' והיתה התשובה אנכי ולא יהיה מפי הגבורה שמעום הנה כבר התבאר לך שאנכי ה' מכלל תרי"ג מצות והוא צווי באמונה כמו שבארנו.

17 ה' יסודי התורה א, א-ו: (א) יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון והוא ממציא כל נמצא וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצאו. (ב) ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי אין דבר אחר יכול להמצאות. (ג) ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים הוא לבדו יהיה מצוי ולא יבטל הוא לבטולם שכל הנמצאים צריכין לו והוא ברוך הוא אינו צריך להם ולא לאחד מהם לפיכך אין אמתתו כאמתת אחד מהם. (ד) הוא שהנביא אומר וה' אלהים אמת הוא לבדו האמת ואין לאחר אמת כאמתתו והוא שהתורה אומרת אין עוד מלבדו כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו. (ה) המצוי הזה הוא אלהי העולם אדון כל הארץ והוא המנהיג הגלגל בכח שאין לו קץ ותכלית בכח שאין לו הפסק שהגלגל סובב תמיד ואי אפשר שיסוב בלא מסבב והוא ברוך הוא המסבב אותו בלא יד ובלא גוף. (ו) וידיעת דבר זה מצות עשה שנאמר אנכי ה' אלהיך וכל המעלה על דעתו שיש שם אלוה אחר חוץ מזה עובר בלא תעשה.

18 מוה"נ ב, א.

19 שמונה פרקים, ב (מהד' י' קאפח, ב, עמ' רמט"רנ): 'אך החלק ההוגה הרי יש בו מבוכה. אבל אני אומר שאפשר שימצא גם בזה הכח גם כן המשמעת והמרי בהאמת מחשבה נפסדת או בהאמת מחשבה אמתית'.

20 ראה הפירוש לעיקר השני: 'חייב כל אדם להאמין שהבורא ית' הוא לבדו אחד אמתי ואין זולתו אחד אמתי'.

21 ספר המצוות, מצות עשה, ב: 'מצוה ב היא הצווי שצונו באמונת היחוד והוא שנאמין כי פועל המציאות וסבתו הראשונה אחד והוא אמרו יתעלה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד וברוב המדרשות תמצאם יאמרו על מנת ליחד את שמי על מנת ליחדני ורבים כאלה רוצים בזה המאמר שהוא אמנם הוציאנו מן העבדות ועשה עמנו מה שעשה מן החסד והטוב על מנת שנאמין היחוד כי אנחנו חייבים בזה והרבה מה שיאמרו מצות יחוד ויקראה גם כן זאת המצוה מלכות שמים כי הם יאמרו כדי לקבל עליו עול מלכות שמים ר"ל להודות ביחוד ולהאמינו'.

22 'אלוה זה אחד הוא ואינו שנים ולא יתר על שנים אלא אחד שאין כיחודו אחד מן האחרים הנמצאים בעולם לא אחד כמין שהוא כולל אחרים הרבה ולא אחד כגוף שהוא נחלק למחלקות ולקצוות אלא יחוד שאין יחוד אחר כמותו בעולם אילו היו אלוהות הרבה היו גופין וגויות מפני שאין הנמנים השוין במציאותן נפרדין זה מזה אלא במאורעין שיארעו בגופות והגויות ואילו היה היוצר גוף וגוייה היה לו קץ ותכלית שאי אפשר להיות גוף שאין לו קץ וכל שיש

הקביעה הנחרצת 'חייב כל אדם להאמין' חוזרת גם בראש הפירוש לעיקר השלישי, הרביעי והחמישי. אף על פי שאין בספר המצוות חיוב להאמין באל ללא גוף או באל קדמון, יש הלכות בספר משנה תורה המחייבות אמונות אלו ורואות בהן חלק מן האמונה במציאות האל ואחדותו.²³ אשר לעיקר החמישי, חיוב עבודת האל, הוא נמנה כמצוות עשה גם בספר המצוות.²⁴

כאמור, הנוסחה 'חייב כל אדם להאמין' אינה באה בשאר העיקרים. העיקר השישי, המדבר בנבואה, פותח במילים 'אמונת הנבואה היא מהעיקרים הגדולים', אך אין שם קביעה הכרחית בחיוב אמונה זו. הנוסח בעיקרים ח, ט ויב נחרץ פחות: על פיו 'ראוי להאמין' בעיקרים אלו. בעיקר העשירי (ידיעת האל) אמנם נאמר ש'חייבים להאמין כי השם יתעלה יודע מעשינו', אך חובה זו אינה נקבעת בצורה דוגמאטית כמו בחמשת העיקרים הראשונים. גם בעיקר האחד עשר קובע המפרש בצורה שאינה מחייבת במוחלט כי 'אמונת האמת שנאמין כי השם יתעלה גומל' וכו'.

בחמשת העיקרים הראשונים קובע המפרש כאמור שחובת האמונה חלה על כל אדם. טבעי הוא שאין הוא מחיל על כל אדם את שאר העיקרים. מכל מקום חיוב כל אדם בעיקרים הראשונים מעניין, וייתכן שיש בו ניסיון לעצב עיקרי אמונה משותפים לכל אדם, לעומת עיקרי אמונה מיוחדים לעם ישראל. מהלך זה יכול להיתפס כפירוש אפשרי של דברי הרמב"ם, שהרי אף על פי שהוא קבע את כל עיקריו בהקשר יהודי, הנה על פי כתביו האחרים האמונה באל אחד חסר גוף וקדמון אינה מייחדת את היהדות, והוכחת עיקרים אלו היא שכלית אוניברסאלית. גם באשר לדרישת בעל הפירוש בעיקר הראשון שהאמונה במציאות האל לא תהיה מסופקת, ניתן לומר שהיא מעוגנת בקביעת הרמב"ם בסוף ההקדמה לפרק חלק שלפיה 'כאשר יפקפק בהם ביסוד מאלו היסודות הרי יצא מן הכלל', ואף קביעה זו נשענת על אפשרות ההוכחה השכלית של אמונה זו.

לגופו קץ ותכלית יש לכחו קץ וסוף ואלהינו כרוך שמו והואיל וכחו אין לו קץ ואינו פוסק שהרי הגלגל סובב תמיד אין כחו כח גוף והואיל ואינו גוף לא יארעו לו מאורעות הגופות כדי שיהא נחלק ונפרד מאחר לפיכך אי אפשר שיהיה אלא אחד וידיעת דבר זה מצות עשה שנאמר ה' אלהינו ה' אחד.

23 ראה במוכח בהערות דלעיל.

24 מצוות עשה, ה': 'מצוה ה היא שצונו לעבדו וכבר נכפל צווי זה פעמים באמרו ועבדתם את ה' אלהיכם ואמרו ואותו תעבדו ואמרו ואותו תעבדו ואמרו ולעבדו ואף על פי שזה הצווי הוא גם כן מהצווים הכוללים כמו שביארנו בשורש ד' הנה יש בו יחוד שהוא צוה בתפלה ולשון ספרי ולעבדו זו תפלה ואמרו גם כן ולעבדו זה תלמוד ובמשנתו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אמרו מנין לעיקר תפלה בתוך המצות מהכא את ה' אלהיך תירא ואותו תעבד ואמרו עבדוהו בתורתו ועבדוהו במקדשו כלומר ללכת שם להתפלל בו ונגדו כמו שבאר שלמה ע"ה.

אופי הפרשנות הפילוסופית לעיקרים א-ה

בפירוש לעיקר הראשון המחייב אמונה במציאות האל מסייג הפרשן את דבריו וקובע 'שהבורא ית' נמצא, ולא כמציאות אחד משאר הנמצאים'. הפרשן מבאר אפוא את מציאות האל על דרך השלילה, שלא כרמב"ם הקובע בנוסח העיקרים את מציאות האל על דרך החיוב, וטוען שהאל 'נמצא שלם בכל דרכי המציאות'.²⁵ שיטה זו של הפרשן נוגדת לכאורה את הוראת הרמב"ם שלפיה אין ראוי לפרסם דעה זו אצל ההמון.²⁶ אולם דרך השלילה נקוטה בידי הרמב"ם עצמו במ"ת, ה' יסוד התורה, א, ג-ד, מקום ששם הוא קובע ש'אם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים, הוא לבדו יהיה מצוי [...] ולפיכך אין אמיתתו כאמיתת אחד מהם [...] כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו'.

בהמשך פירוש העיקר הראשון קובע המחבר: 'ואמנם הוא יתעלה עילה מחוייבת המציאות בבחינת עצמו, והנמצאים כולם זולתו עלולים לו, והם אפשרי המציאות בבחינת עצמם, ואף על פי שאפשר לקראם מחוייבי המציאות בבחינת סבתם'. אבחנה זו בין האל שהוא מחוייב המציאות ובין שאר כל הנבראים שהם אפשרי המציאות מצד עצמם, אם כי הם מחוייבי המציאות מצד האל, נמצאת אצל הרמב"ם במורה הנבוכים,²⁷ והיא שאולה מאבן סינא.²⁸ אף על פי שהעיקר הראשון של הרמב"ם טבוע בחותם משנתו של אבן סינא, עצם האבחנה בין מחוייב המציאות לאפשרי המציאות אינה כלולה בו, והיא בוודאי נועדה לפילוסופים בלבד. מעניין לציין שבעל החיבור בחר להביא אבחנה זו בפירוש למרות העובדה שנמתחה עליה ביקורת נוקבת מפי הוגי דעות יהודים, בעקבות הפילוסופיה של אבן רשד.²⁹ המחבר אינו מזכיר ביקורת זו כלל, ואדרבה, הוא מבסס על אבחנה זו את מציאות האל ואת שונותה מכל מציאות אחרת.

גם בפירוש לעיקר השני, הדין באחדות האל, מעמיק הפרשן את הקו הפילוסופי של תארי השלילה המאפיין את דברי הרמב"ם בעיקר זה. בעוד הרמב"ם מסתפק בקביעה שאחדות האל אינה דומה לשום אחדות שאנו מכירים, בעל הפירוש מסביר גם מדוע אין דמיון בין אחדות האל לאחדות הקיימת בעולם: הוא מתבסס על הקביעה האריסטוטלית שבכל גוף יש שניות של חומר וצורה. בעל הפירוש מוסיף וקובע בהקשר זה, שאף בשכלים הנבדלים, שאינם בעלי גוף, קיימת שניות.

25 אחריו מתרגם: 'נמצא מציאות גמורה' (ראה המהדורה המופיעה במאמר של גושן הנזכר לעיל, הערה 11, עמ' 188). תרגום קאפח, עמ' קמא: 'נמצא במציאות בשלמות אופני המציאות'. תרגום שילת (מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ב, עמ' קמא: 'נמצא באופן השלם שבאופני המציאות'.

26 מוה"נ א, לה.

27 ראה למשל, חלק ב, ההקדמות, הקדמה יט, כ, כא. וראה עוד מוה"נ ב, א, עיון שלישי.

28 S. H. Nasr & O. Leaman, *History of Islamic Philosophy*, London & New York 1996, pp. 240-241; F. Shehadi, *Metaphysics in Islamic Philosophy*, New York 1982, pp. 83-85

29 ראה א' רביצקי, 'אפשרות המציאות ומקורותיה בפרשנות הרמב"ם במאה השלוש עשרה', דעת, 2-3 (תשלח-תשל"ט), עמ' 67-97.

הקביעה שיש שניות בשכלים הנבדלים אופיינית גם היא לשיטת אבן סינא, שעליה חלק אבן רשד, ושעל פיה בכל העלולים, פרט למחוייב מציאות, קיימת שניות, שכן כל שכל משכיל את עצמו ואת השכל שמעליו, ושניות שכלית זו אף גורמת להאצלה כפולה: האצלת השכל הנבדל שמתחתיו, והאצלת הגלגל המונע על ידו.³⁰ הרמב"ם קבע במוה"נ שהשגת השכלים הנבדלים קשה או אפילו בלתי אפשרית.³¹ לפי זה הדיון בסוגיה זו בפירוש לי"ג העיקרים מכוון למביני דבר.

בהקשר של דיון באחדות האל, בעל הפירוש רומז לסוד שהוא כנראה בעל אופי פילוסופי ושעל פיו שמותיו של האל 'מורים סוד פעולותיו'. אבחנה בין שמותיו השונים של האל מצויה גם במשנתו של ראב"ע,³² והיא מתבססת על ארבעת ההבדלים שבין שם העצם לבין שם התואר: שם העצם, בניגוד לשם התואר, אינו מתפעל, אינו מתרבה, אינו מקבל יידוע ואינו נסמך. היא מבוססת גם על דברי הרמב"ם במוה"נ א, סג,³³ שלפיהם כל שמותיו של הקב"ה, למעט השם המפורש, נגזרים ומורים על תארי פעולה. אפשר שיש להבין את הסוד הטמון מאחורי אבחנה זו על רקע הנאמר במוה"נ א, נד, שתארי האל אינם מתארים את האל עצמו אלא את הטבע.³⁴ אבל המחבר סותם ואינו מרחיב.

בפירוש לעיקר השלישי, בעל הפירוש מבסס את הוכחת אי גופניות האל על העיקר הקודם לו, כלומר על עיקר אחדות האל. במוה"נ וכן במשנה תורה, הל' יסודי התורה א, ז הרמב"ם לומד על אחדות האל מנצחיות תנועת הגלגל, נצחיות המחייבת קיומו של מניע בלתי מונע שאינו יכול להיות גוף או כוח בגוף.³⁵ למרות

30 ראה שהאדי, (לעיל, הערה 28), עמ' 98-99.

31 ראה למשל מוה"נ ג, ח.

32 ראה למשל הפירוש הארוך לשמות ג, טו; ספר השם, א, א-ב, בתוך: 'ליון, ילקוט אברהם אבן עזרא, חיפה 1985, עמ' 419-422.

33 ראה מוה"נ א, סא: 'כל שמותיו ית' הנמצאים בספרים כולם נגזרים מן הפעולות, וזה מה שאין העלם בו, אלא שם אחד, והוא יוד הא ואו הא', שהוא שם מיוחד לו ית', ולזה נקרא 'שם מפורש', ענינו שהוא יורה על עצמו ית' הוראה מבוארת, אין השתתפות בה'. והשווה למוה"נ א, סב-סג.

34 ראה שם, א, נד: 'הנה כבר התבאר לך כי הדרכים והמידות אחד, והם הפעולות הבאות מאתו ית' בעולם; וכל אשר הושגה פעולה מפעולותיו, תואר הוא ית' בתואר אשר יבוא ממנו הפועל ההוא, ונקרא בשם הנגזר מן הפועל ההוא'.

35 שם ב, א. בהוכחה הראשונה למציאות האל כותב הרמב"ם: 'הנה כבר התבאר כמופת, שמניע הגלגל הראשון, אם תנועתו נצחית תדירה, יתחייב שיהיה לא גוף ולא כח כגוף כלל, עד שלא תהיה למניעו תנועה לא בעצם ולא במקרה, ולזה לא יקבל חלוקה ולא שינוי, כמו שנזכר בהקדמה השביעית והחמישית, וזהו האלוה יתגדל שמו רצוני לומר, הסיבה הראשונה המניעה לגלגל. והוא מן השקר היותו שנים או יותר, לשקרות המנות הענינים הנבדלים אשר אינם גוף'. בהוכחה השנייה מוכח רק קיומו של האל ואי גופניותו. אחדותו אינה מוכחת כלל. בהוכחה השלישית כותב הרמב"ם: 'כי כל מחוייב המציאות בבחינת עצמו, ראיה בהכרח שלא תמצא למציאותו סיבה, כמו שנזכר בהקדמה העשרים; ולא יהיה בו רבוי ענינים כלל, כמו שנזכר בהקדמה האחת ועשרים; ולזה יתחייב שלא יהיה גוף ולא כח בגוף, כמו שנזכר בהקדמה העשרים ושנים. הנה כבר התבאר כמופת, לפי זה העיון, שיש נמצא מחוייב המציאות בבחינת עצמו בהכרח, והוא אשר אין סיבה למציאותו, ואין בו הרכבה, ולזה לא יהיה גוף ולא כח בגוף, וזהו ה' יתגדל שמו! וכן יתבאר כמופת בקלות, שחייב המציאות בבחינת העצם, מן

זאת, ביי"ג העיקרים הוא מקדים את האמונה באחדות האל לאמונה באי גשמיותו, וזאת אף על פי שהראשונה מבוססת על האחרונה. יש לזכור כמובן, שבפירוש לפרק חלק אין הרמב"ם אלא כמי שמונה את עיקרי האמונה, בלי להזדקק להוכחות שכליות לצורך אישושם. לפיכך אין סדר העיקרים תלוי בהכרח בסדר זיקת ההוכחה שביניהם. לא כן בעל הפירוש הנזקק בפירושו לא רק להסבר העיקרים אלא גם להוכחת חלק מהם. הוא נאלץ לבסס את הוכחת אי גופניות האל על אחדותו, כסדר העיקרים שטבע הרמב"ם. לפיכך טענתו היא, שאם אחדות האל נלמדת מן ההנחה שכל מורכב מחומר וצורה אינו אחד במלוא מובן המילה, הרי שכל דבר שהוא בעל חומר וצורה הוא גוף, ואם כן לא יתכן לייחס גוף לאל.

בדין בעיקר החמישי על אדנות האל קובע בעל הפירוש: 'ועל כן ראוי לעבוד אותו לבדו ולרוממו ולשבחו ... כל אחד ואחד כפי כחו וכפי חכמתו מיראתו ומאהבתו'. לפי בעל הפירוש עבודת ה' תלויה בגודל החכמה, בגודל היראה, ובגודל האהבה. על פי הרמב"ם במשנה תורה אהבת ה' ויראתו נובעות מן הידיעה,³⁶ ובמורה"נ הוא אף קובע שעבודת האל האמיתית נשענת על הידיעה.³⁷ את הציווי לעבוד את האל בלבד מנמק בעל הפירוש בעובדה ש'כל מי שיקרא אדון זולתו, ממנו קבל הממשלה והאדנות'. לפי הרמב"ם אין לעבוד שום בריה זולת האל משום שכל הנבראים 'מטובעים על פעולתם אין משפט ולא בחירה אלא לו לבדו'. ייתכן שבעל הפירוש ליי"ג העיקרים' בא להסתייג בנוסח דבריו מדחייתו של הרמב"ם את האסטרולוגיה,³⁸ דחייה שלא עוררה הדים במסורת הפילוסופית היהודית.³⁹ אם השערה זו נכונה, משמעה שלדעת המחבר אמנם קיים משפט הכוכבים, אך לא ראוי לעבדם, כי אדנות הכוכבים מקורה באל. פירושי המחבר לעיקרים שנדונו עד כה מעניקים אפוא משמעות פילוסופית עמוקה יותר לנוסח שטבע להם הרמב"ם, על ידי תוספת ראיות שכליות לקביעות היסוד שלהם, תוך שימוש במונחים פילוסופיים המבארים את כוונת הרמב"ם ברוח הגותו.

השקף הוא שימצא לשנים, כי יהיה מין חיוב המציאות ענין נוסף על עצם כל אחד משניהם, ולא יהיה אחד משניהם מחויב המציאות בעצמו לבד, אבל מחויב בענין ההוא, אשר הוא מין חיוב המציאות אשר נמצא לזה ולזולתו; והנה יתבאר בפנים רבים, כי המחויב המציאות אי אפשר בו השניות כלל, לא דומה ולא הפך'. בהוכחה הרביעית שוב אין אחדות האל מוכחת כלל. לאחר ארבע ההוכחות למציאות האל מוסיף הרמב"ם הוכחה נוספת לשלילת הגשמות, ולאחר מכן עוד הוכחה על אחדות האל, ולבסוף הוכחה אחרונה לאי גשמיותו.

36 ראה הל' יסודי התורה א.

37 מורה"נ א, נד, ג; נ (משל הארמון) ועוד.

38 ראה: ד' שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ט, עמ' 110-92.

39 ראה שם, עמ' 110-121.

חידוש העולם או קדמותו: דיון בעיקר הרביעי

כבר בדבריו לעיקר הראשון במציאות האל קובע המפרש: 'שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים'. במשפט זה, המנמק את הקביעה שמציאות האל אינה יכולה להידמות לשום מציאות אחרת, כלולה גם הקביעה על תפקידו של האל כבורא. הרמב"ם עצמו לא כלל את האמונה באל כבורא, ולמעט הכינוי 'הבורא' (אל בארי) שבו כינה את האל בתחילת העיקר הראשון, אין הוא נדרש עוד לכינוי זה בי"ג העיקרים.⁴⁰ גם בעיקר הרביעי, שבו דן הרמב"ם בקדמות האל הוא לא נצרך לסוגיית קדמות הבריאה, אף על פי שהקשר שבין עיקר זה לבין חידוש העולם ברור. אכן, ביקורת קשה נמתחה על הרמב"ם בשל העובדה שלא מנה את האמונה בחידוש העולם בין העיקרים.⁴¹ ידוע שהרמב"ם הוסיף על דבריו שם הערה מאוחרת, המבהירה שאמנם חידוש העולם הוא יסוד מיסודות הדת, אך הוא לא קבעה כעיקר אמונה מפני שרצה לבסס את האמונה במציאות האל דווקא על קדמות העולם.⁴²

השאלה העולה היא האם במשפט 'שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים' הבא בפירושו, יש משום הצהרה על האל כבורא, ואם כן יש שם מעין תיקון לנוסח שלושה עשר העיקרים שטבע הרמב"ם או לא. התואר 'בורא' נזכר לאורך הפירוש מספר פעמים, אך המונחים 'בריאה יש מאין' או 'בריאה אחר ההעדר' או אפילו 'מן ההעדר' אינם באים בו כלל. בפירושו לעיקר הרביעי הפרשן קובע שהאל קודם לעולם 'בכל קדימה שניתן להחזירה עליו'. משמע שקדמותו של האל אינה קדימה זמנית, לפי שמושג הזמן אינו חל על האל,⁴³ ואף לא על העולם קודם בריאתו.⁴⁴ מכאן שבמשפט 'שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים' אין עדות על קביעת האמונה באל כבורא. אדרבה,

40 מובן שהמושג 'אלבארי' נמצא גם במוה"נ, וראה בעניין זה א' נוריאל 'חידוש העולם או קדמותו על פי הרמב"ם', גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית, ירושלים תש"ס, עמ' 25-40. וראה עוד: W. Z. Harvey, 'The Mishneh Torah as a Key to the Secrets of the Guide', בתוך: מאה שערים (ספר הזיכרון ל' טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים), ירושלים תשס"א, חלק אנגלי, עמ' 12-28.

41 ראה קלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 48-50.

42 ראה נוסח העיקרים, מהר" שילת: 'ודע כי היסוד היותר גדול של תורת משה רבנו הוא היות העולם מחודש המציאו ה' ובראה אחר ההעדר הגמור. וזה שתראיני סובב סביב ענין קדמותו על דעת הפילוסופים הוא כדי שהיה המופת על מציאותו יתעלה מוחלט כמו שבארתי וברתי במורה'.

43 ראה מוה"נ א, נב: 'אמנם שהאלוה ית' אין יחס בינו ובין הזמן והמקום, זה מבורא; כי הזמן מקרה דבק לתנועה כמו שהתבאר במקומות הנפרדים לזה הענין, והתנועה ממשגי הגשמים, והאלוה ית' אינו גשם, ואין יחס בינו ובין הזמן; וכן אין יחס בינו ובין המקום והשווה שם, א, נז; ב, א.

44 ראה שם, ב, יג: 'ושהזמן עצמו גם כן מכלל הנבראים, כי הזמן נמשך אחר התנועה, והתנועה מקרה במתנוע; והמתנוע הוא בעצמו, אשר הזמן נמשך אחר תנועתו מחודש, והיה אחר שלא היה'.

בעל הפירוש קובע בהמשך העיקר הראשון ש'הכל נמצא ונברא מכחו וממציאותו', ומשפט זה אינו מחייב אמונה בבריאה יש מאין, אלא אמונה בקדימה בטבע, והוא מורה על כך שהאל הוא עילת מציאותם של כל שאר הנמצאים.

נבואה: דיון בעיקרים ו-ז

בפירוש העיקרים ו-ז הדנים בנבואה ובנבואת משה בולטת העובדה שאין בו ניסיון להסביר את עצם תופעת הנבואה הנידונה בעיקר השישי, לאור דברי הרמב"ם במוה"נ. תחת זאת רוב הפירוש מוקדש לדיון פולמוסי בהגדרת נבואת האמת ונבואת השקר, ביחס למצוות התורה.⁴⁵ עובדה זו תמוהה, הן משום שנושאים אלו נידונים שוב בעיקרים ח-ט, והן משום שהמחבר פותח את הפירוש על העיקר השישי בטענה נועזת שלפיה

החכמה הכתובה בספרי הנביאים היא המעידה על מציאות האלוה יתעלה ועל דבריו. וכל ספר מחובר לכבודו יתעלה לבדו ומורה דבר מדברי החכמה המעידה על מציאות השם יתעלה ועל השפעת השופע מאתו הוא מכלל כתיבי הקדש אשר ראוי להצילן מן הדליקה שלא ישרפו ואפילו בשבת, כל שכן בחול.

טענה זו מרחיקת לכת היא, שהרי לפיה כל ספר המורה דבר מדברי החכמה הוא מכלל כתיבי הקודש. האם מתכוון בעל הפירוש לטעון שגם ספרי אריסטו ומפרשיו הערביים הם ככלל כתיבי קודש והם דרגה מדרגות הנבואה? אם כן הרי יש כאן ניסיון לעצב הגדרה חדשה ורדיקלית למושג 'כתיבי הקודש'. ואם לא, הרי ראוי היה לעמוד במקום זה על ההבדל בין ספרי החכמה לספרי הנבואה ולדון בהגדרת הנבואה.

הדבר היחידי שאומר המפרש על מהות הנבואה בעיקר זה הוא שחובה היא להאמין בנבואת האמת ובחלומו של הנביא, משום שאין הוא אומר את דבריו מלבדו, אלא 'לבו הוא מקבל את הדברים מפי הגבורה'.⁴⁶ בעל הפירוש סבור שהנביא מוסר את דבריו לנו 'פה אל פה' על דרך מליץ או כתבם בספר, כלומר בעל פה או בכתב. השימוש בצירוף 'פה אל פה' בא לרמוז בעקיפין מהו הפירוש לדברי הכתוב המורים שדבר ה' נאמר אל משה 'פה אל פה' (במ' יב, ח).

אל מהות הנבואה נדרש המפרש יותר דווקא בעיקר השביעי. הוא דן בעיקר הזה, בעקבות הרמב"ם, בהבדלים שבין נבואת משה לנבואת שאר הנביאים. הוא מדבר קודם על ההבדל שבין נבואת משה שהייתה בהקיץ לבין נבואת שאר הנביאים שהייתה בחלום, ורק אחר כך הוא מדבר בנבואת משה שהייתה ללא אמצעי. סדר זה הוא הפך הסדר שבפירוש הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק, אך הוא

45 וראה להלן, בסעיף הבא.

46 על המונח 'לב' בהקשר זה ראה להלן, בדיון על מבנה הנפש.

תואם את סדר הדברים במ"ת, הל' יסודי התורה ז, ו. הפרשן מסביר שהאמצעי שהרמב"ם מתכוון אליו הוא הכוח המדמה,⁴⁷ ויש לראות בהסבר זה גילוי דעתו הנסתרת של הרמב"ם על מהות האמצעי שמשה לא נעזר בו בנבואה. על פי זה מובן למה הוחלף סדר הדברים בפירוש: החלפה זו הגיונית לאור זיהוי האמצעי שבו נעשתה נבואת שאר הנביאים עם הכוח המדמה, שהוא דומיננטי בעיקר בשעות שינה. נמצא שההבדל הראשון שבדברי הרמב"ם סומך על השני. כאמור, הרמב"ם עצמו החליף את סדר הטענות בהל' יסודי התורה ז, ו.

בדיון על ההבדל בין נבואת משה שהיתה בהקיץ לבין נבואת החלום של שאר הנביאים הפרשן טוען שמשה 'היה מדבר והשם ית' עונה לו בקול כקולו ממש, כמו שכתוב: "משה ידבר והאלהים יעננו בקול" (שמ' יט, יט) בקולו של משה.⁴⁸ כוונתו כנראה לומר שמשה שמע את הקול הנברא. פירוש זה מתאים לעמדתו האקזוטרי של הרמב"ם והיא המובעת גם במורה הנבוכים,⁴⁹ אך אין הוא מתאים לעמדתו האזוטרי.⁵⁰

עוד טוען המפרש ש'משה רבינו מדבר בכל עת שהיה רוצה כי לבו דבק ומחובר בנבואה ובשפעה בצורת העליונים'. המונח 'צורת העליונים' רומז ככל הנראה לצורות המכוונות להוריד שפע אסטרי עליון.⁵¹ כמו בפירוש לעיקר החמישי,⁵² כך גם כאן ניכר רצון המחבר להוסיף על דברי הרמב"ם נדבך אסטרוולוגי. על כל פנים, הוא רואה את חיבורו התמידי של משה אל הנבואה פועל יוצא של היותו משתמש בצורת עליונים'. אפשר שכוונתו היא לומר שהכרובים שעל ארון הברית, אשר מביניהם משה שומע את דבר ה', הם הצורות.⁵³ ולפי שמשה היה מחובר

47 על פי מוה"נ ב, לה ידע כי הענין כן, ושהאמצעי הנה הוא הכח המדמה, שהוא אמנם ישמע שהאלוה דיבר אתו 'בחלום של נבואה'; ומשה רבנו 'מעל הכפורת' 'מבין שני הכרובים' מבלתי השתמש בכח המדמה'.

48 על פי ברכות מה ע"א: 'משה ידבר והאלהים יעננו בקול שאין תלמוד לומר בקול. ומה תלמוד לומר בקול? בקולו של משה'. כוונת המאמר לומר שהקול שה' ענה בו למשה היה שווה בעצמתו לקולו של משה. מכאן למד התלמוד שאין המתרגם רשאי להגביה את קולו יותר מקולו של הקורא בתורה.

49 ראה מוה"נ א, לו; ב, לג.

50 ראה שם ג, נא, הפירוש לפסוק קול דודי דופק. וראה ח' קרייסל, 'קול ה' בפרשנות הפילוסופית של ימי הביניים', דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 29-38, וכן מאמרי: 'המונח "האור הנברא" והשלכותיו במשנתו של הרמב"ם', דעת 55 (תשס"ה), עמ' 41-58.

51 ראה ד' שוורץ, (לעיל, הערה 38), עמ' 68-77, 172-175.

52 ראה לעיל, בדיון באופי הפרשנות הפילוסופית לעיקרים א-ה.

53 והשווה לפירוש הארוך של הראב"ע לשמ' כה, יח: 'אמרו קדמונינו כי צורת כרובים כשני נערים. ופירשו כרוביא בלשון ארמי. והכ"ף משרת. ונכון דברו שהיו כצורת ילדים אם היא קבלה. ושמו המלה לזכר כמו מלת חנוכי' כי כ"ף כרוב שורש. והעד והיו הכרובים כי הה"א ה"א הדעת ואינו לתימה כה"א הכמכת מכהו וכהו. וכאשר חפשי על מלת כרובים הנה הוא צורות. כמו את כרוב ממשח הסוכך אמר יחזקאל כי ראה ד' פנים לחיה ואחד מהם פני שור. ובמקום אחר על החי' בעצמ' תחת שור פני הכרוב. והטעם הצורה שהזכיר בפעם הראשונה ואמר באחרונה היא החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל בנהר כבר ואדע כי כרובים המה'. וראה אצל שוורץ (לעיל, הערה 38), עמ' 209.

לנבואה בכל עת, שרתה עליו רוח נבואה בכל עת שרצה. על רקע עובדה זו מסביר הפרשן את משמעות שמו של משה, 'על כן נקרא משה', ואולי כוונתו שמה היה 'דולה' שפע תמידי מהקב"ה.

הרגלו של משה לדבר עם הקב"ה מנע ממנו פחד. הפרשן נותן הסבר פיזיולוגי לתופעת הפחד אצל הנביאים: דמם מתקבץ. פחד זה מביא אותם למצב של ביטול החושים והוא אולי מה שמאפשר להם לקבל את הנבואה. לא כן משה. הפסוק שאותו מביא הרמב"ם כאסמכתא להנחה שמשה דיבר עם הגבורה ללא פחד הוא 'כאשר ידבר איש אל רעהו' (שמ' לג, יא). הפרשן מסביר על דרך המשל: 'כמו שמדבר בן המלך החכם עם אביו החכם או עם רבו המלמדו חכמה'. משל זה מבהיר שאף על פי שמשה לא היה שרוי בפחד בשעה שהתנבא, בכל זאת ההבדל היסודי בין מעמד שני המדברים לא נתבטל.

מבנה הנפש וחלקיה

הנחת המפרש בדבריו על העיקר השביעי, שלפיה הכוח המדמה היה האמצעי שבו התנבא משה והוא 'הכלי להמשיל משלים', אינה מתיישבת יפה עם חלוקת הנפש הנרמזת בפירושו לעיקר הי"א. מדבריו שם⁵⁴ עולה שאין הוא גורס את שיטת הרמב"ם בחלוקת הנפש לחמישה חלקים. הוא מעדיף על פניה את החלוקה המשולשת של ראב"ע:⁵⁵ הנפש המתאוה הנמצאת בכבוד, הרוח הנמצאת בלב, והנשמה או הנפש החכמה הנמצאת במח. את הנפש המתאוה הוא מזהה כנראה עם הנפש הצמחית הכוללת את החלק הזן, ואת הנפש החכמה עם הנפש השכלית. את הנפש החיה הוא מזהה עם הנפש הבהמית הכוללת את החלק המדמה. הוא משלב אפוא בהגותו את שתי השיטות. על פי זה יש להבין את דבריו בעיקר השישי, שלפיהם חובה היא להאמין בנבואת האמת ובחלוש הנביא מפני שאין הוא אומר דברים מלבו בלבד, אלא לבו מקבל את דברי הנבואה מפי הגבורה. זהות בין הנפש החיה הנמצאת בלב עם הנפש הבהמית הכוללת את החלק המדמה מאפשרת לפרשן לומר שהנביא מקבל את הנבואה בלבד.

54 'וכיוצא באלו ההכלים שהם צרכי שתי הנפשות הנאכדות עם הגוף כיום המות, והם צורך הנפש המתאוה וצורך הנפש החיה הבהמית ... אבל ראוי להאמין שהשם ישלח משיתו להשלים חסרון הדעת והבינה והחכמה, לא לדבר אחר, ר"ל שזאת תהיה הכונה האמתית, ומתוכה יתפשטו שאר הטובות ויבא ככלל גמול הנשמה החכמה וגמול שתי הנפשות לפי הצורך'.

55 ראה למשל בפירושו הארוך לשמ' כג, כה: 'בעבור שגוף האדם מהעולם השפל, והנשמה העליונה קשורה בו. ויש אמצעיים בין הנשמה והגוף. והנה הם שני כחות, ובלשון הקדש יקראה על הרוח רוח ונפש. כי הנשמה היא החכמה ומושבה במוח הראש, וממנה יצא כח כל ההרגשות ותנועת החפץ. והרוח בלב ובו חיי האדם, והיא המבקשת שררה להתגבר על כל העומד כנגדה, והיא בעלת הכעס. [...] והנפש בכבוד, והיא המתאוה לאכול [...] ותאות המשגל ממנה.

פולמוס עם הנצרות: דיון בעיקרים ח-ט

עם הנצרות מתפלמס המפרש, מטבע הדברים, בעיקרים ח-ט. אמנם גם בעיקר השישי הוא כבר נדרש לו בעקיפין. כבר ציינו ששם הוא דן בקריטריונים המלמדים להבדיל בין נביא אמת ונביא שקר, וזאת על פי מה שקבע הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה ובהל' יסודי התורה ז-י. הדיון בסוגיית נביא האמת ונביא השקר בפירוש לעיקר השישי מעיד על החשיבות שייחס המחבר לדיון בסוגיה זו ואולי הוא מכוון להראות שנבואת ישו שקרית.

כזכור, המפרש קובע שם במפתיע גם זאת: שכל ספר המעיד על מציאות האל הוא מכלל כתבי הקודש. נראה שמגמתו היא להראות שערך התורה ואופיה האלוהי מקורם בעובדה שהיא בכלל ספרי החכמה המעידים על מציאות האל. מסקנה זו עולה מאופי הדיון בעיקרים הפולמוסיים ח-ט. לפי הרמב"ם, העיקר השמיני בא להדגיש את מקורה האלוהי של התורה ואת היותה 'מן השמים'. בולטת העובדה שהמפרש מדלג על פן זה, ותחת זאת הוא ממקד את הדיון בערכה הפילוסופי של התורה, בנצחיותה, במעלתה על פני תורות אחרות, ועל כך שלא תהיה מוחלפת. לטענתו קדמותה של התורה ביחס לשאר התורות ואף ביחד לקדמות העולם⁵⁶ מקנה לה יתרון על פני תורות אחרות. תמידיות התורה משמעה אפוא תמידיות שלמותה. היא המבטיחה את אי החלפתה.

גם בביאורו לעיקר התשיעי חוזר המחבר ומדגיש את מעלת התורה. הרמב"ם לא נימק את קביעתו שהתורה לא תהיה מוחלפת, אבל המחבר חוזר ומדגיש את שלמותה של התורה כסיבה לאי השתנותה.

ניתן אפוא לקבוע שהפולמוס האנטי נוצרי הבא לידי ביטוי ב'פירוש י"ג העיקרים' בא להצדיק את הדבקות בתורת ישראל, ולנמק ולבסס דבקות זו בערך הפילוסופי הטמון בה.

ידיעה, השגחה וגמול: דיון בעיקרים י-יג

ארבעת העיקרים האחרונים דנים בנושא הידיעה והגמול. בחלק הראשון של פירוש העיקר העשירי דן הפרשן בהשגחה, סוגיה שלא נידונה אצל הרמב"ם אף על פי שהקשר בין הידיעה וההשגחה ברור.⁵⁷ בעל הפירוש קובע שעם ישראל מושגח יותר משאר האומות, עמדה שאין למצוא לה תימוכין אצל הרמב"ם אם לא באופן עקיף ביותר,⁵⁸ אבל היא נמצאת אצל ראב"ע. ראב"ע טוען שעם ישראל, בזכות

56 על פי המדרש בכר"ר ח, ב (עמ' 57) וכמקבילות: 'שקדמה היא [התורה] לברייתו של עולם אלפיים שנה'. הדרשה מובאת תכופות במדרשים המאוחרים ובפיוטים.

57 נראה שהרמב"ם זיהה את ידיעת ה' עם עצם ההשגחה, שהרי הפסוק שהוא מביא ('עוזב ה' את הארץ') מתקשר להשגחה ואף מובא כמוה"נ ג, יז.

58 על פי הרמב"ם ההשגחה נספחת לשכל האנושי (מוה"נ, שם) וככל שהשכל מרכזי יותר האדם מושגח יותר (שם, ג, נא). אם היהדות חותרת לתיקון הנפש, כלומר לקניית המושכלות (ג,

קיום תורה ומצוות, מופקע מהשפעת המזלות ומונהג על ידי הקב"ה עצמו.⁵⁹ עמדה זו מתועדת כמובן אצל הוגים רבים, במיוחד אצל הוגים שעקרונות הפילוסופיה האריסטוטלית אינם במרכז הגותם.

באמצע הפירוש לעיקר העשירי המחבר עובר מדיון בהשגחה לדיון בידיעת האל. הפסקה פותחת במילים 'ואנו חייבים להאמין', המזכירות את הפתיחה לעיקרים א-ה, ומסמנות חזרה אל הפרשנות הפילוסופית. המפרש דן בחלק זה, במהלך פילוסופי, בידיעת ה', והוא מבאר אותה על דרך השלילה: אין בה לא שינוי ולא ריבוי ולא עבר ועתיד.⁶⁰ את העמדה האריסטוטלית המובאת אצל הרמב"ם בדיוניו על אחדות האל ותארו, ⁶¹ שעל פיה יש באל זהות של שכל משכיל ומושכל,⁶² הוא מחיל על ידיעת האל את הפרטים.

בדיון בעיקר האחד עשר, העוסק בגמול, נושא שזכה אצל הרמב"ם לדיון מועט במסגרת העיקר עצמו אך לדיון נרחב בשאר חלקי ההקדמה לפרק חלק, הולך הפרשן דווקא בדרך הרס"ג.⁶³ על פי זה הצדיק יכול לקבל על עצמו ייסורים בעולם הזה כדי לכפר על עוונותיו ולהגיע זכאי לעולם הבא, והפך מזה גם הרשע. מעניין הדבר שהפרשן אימץ את פתרונו של רס"ג לשאלת 'צדיק ורע לו', הוא הפתרון שהרמב"ם זיהה עם שיטת המעתזילה⁶⁴ ודחה אותו.

בדיון בעיקר השנים עשר, העוסק במשיח, נושא שהרמב"ם מטפל בו טיפול מועט במסגרת העיקר עצמו אך מקדיש לו מקום נרחב בשאר חלקי ההקדמה לפרק חלק ובמ"ת ה' מלכים, יא-יב, מביא המפרש לקט מדברי ההסבר של הרמב"ם עצמו במקורות הללו עם קצת תוספות: לדבריו ימות המשיח יהיו עידן של חיים נוחים, אך אין חיים אלו תכלית בפני עצמה. חיי הגוף הם חיים חולפים והם משותפים לאדם ולבהמה: חיי הנפש המשכלת הם החיים האמתיים והנצחיים. משמע שהרווחה הפוליטית של ימות המשיח אינה מטרה, ומסתבר שגם לא אמצעי. היא תוצאת לוואי של חיי החכמה של הנפש החכמה.⁶⁵

כז) הרי ניתן לומר שהיהודים מושגחים יותר. על כל פנים הפרשן תולה את ההשגחה בעצם האמונה.

59 ראה למשל הפירוש הארוך לשמות לג, יא: 'וזהו שאמרו חכמינו ז"ל אין מזל לישראל כל זמן שהם שומרי התורה'. ואם לא ישמרוהו ישרוט בהם המזל כאשר הוא מנוסה.

60 ראה מוה"נ ג, כא.

61 שם, א, סח.

62 אריסטו, מטפיסיקה, ספר למבדא, פרק ז, 1072ב.

63 רס"ג, אמונות ודעות, המאמר החמישי, בזכויות וחובות.

64 מוה"נ ג, יז.

65 ראה אגרת תחיית המתים, מהר" שילת, ירושלים תשנ"ז, עמ' שנט: 'וסוף הדברים יורה עליו והוא אומר: "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קרשי כי מלאה הארץ דעה את ה'", הנה כבר נתן העלה בהיותם אז בלתי חומסים ולא מזיקין, לדעתם השם'. י' ליבוביץ הגדיר זאת כהפיכה קופרניקית, ראה 'הגאולה המשיחית במשנתו של הרמב"ם', בספרו אמונה היסטוריה וערכים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 91. וראה גם: א' רביצקי, 'כפי כח האדם: ימות המשיח במשנת הרמב"ם', על דעת המקום, ירושלים 1991, עמ' 74-104; ד' שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן, תשנ"ז, עמ' 46-90.

בעל פירוש י"ג עיקרים טוען שבימות המשיח תתחדש הנבואה, והארץ תימלא דעת את ה'. לדבריו המשיח יהיה איש האלוהים, קרוב למדרגת משה רבינו. חיוב האמונה במשיח, לדעת בעל הפירוש, הוא בעיקר אמונה בבואו הפתאומי, ולא דווקא בבואו בכלל.⁶⁶

העיקר השלושה עשר העוסק בתחיית המתים, שהרמב"ם מיעט בו בדברים, מוסבר על ידי המפרש בדרך שבה הגן הרמב"ם על דעותיו בעניין זה באיגרת תחיית המתים שלו. לפי זה קיצור דברי הרמב"ם בעניין תחיית המתים אינו ראייה לכך שהוא לא האמין בה. גם בתורה אין אמונת התחייה נזכרת, מפני שההמון מתקשה להחזיק בה. כך הוא גם באמונה בחיי עולם הבא, שאף היא אינה נזכרת בתורה אלא ברמז. אזכור תכוף של אמונה אינו קנה מידה להערכת חשיבותה: גם האמונה הבסיסית באחדות ה' אינה נזכרת בתורה אלא פעם אחת.

סודות המובאים בפירוש

במהלך הפירוש מזמין המפרש את הקורא כמה פעמים לתת דעתו לעניין נסתר כלשהו או לסוד. המונח 'סוד' עצמו מופיע בפירוש שבע פעמים:

(1) בפתח דבריו הוא מכריז שיבאר לשומעי לקחו את סוד כלל עיקרי כל האמונה. כפי שצוין, המונח רומז כאן כנראה לכוונת המפרש להעמיק בחיבורו את העיון האזוטרי בעיקרים.

(2) המונח מוזכר פעם נוספת בעיקר השני, במקום שהפרשן טוען ששמות האל רומזים אל 'סוד' פעולותיו. המונח 'סוד' עשוי להצביע על הפן הפילוסופי העומד מאחורי הדברים, דהיינו שהסוד הטמון בשמות האל הם רמז לפעולותיו, לא לעצמותו. הפרשן אינו מרחיב בנקודה הזאת, אך כפי שנטען לעיל, נראה שכוונתו היא ששמות האל רומזים לתארי הפעולה המזוהים עם הטבע.⁶⁷

(3) בעיקר השישי מבחין הפרשן בין נביאי האמת והשקר ומסביר את פסוקי המקרא המדברים בסוגיה זו. על זה הוא מוסיף ואומר:

הנה כבר ביארנו לך הכתובים הללו שלא תשמע לדברי נביא או חולם חלום הבא להסיתך מהאמת ולעבוד עבודה זרה. (...) וכן זכר 'כי יקום בקרבך' (דב' יג, ב) לסוד, והשלים הענין גם כן בסוד ההוא בעצמו ואמר: 'ובערת הרע מקרבך' (שם, ו) וכאלו גלה כל הסוד המופלג המעולה באלו השלוש תיבות.

66 על פי מל' ג, א 'ופתאום יבוא אל היכלו הארון אשר אתם מבקשים'. הרמב"ם מתייחס לפסוק זה באיגרת תימן, אולם אינו מפרשו כמורה על כך שהמשיח יגיע בפתאומיות.

67 לכאורה יש כאן בעייה, כי הפרשן אינו אומר שפעולות האל הם הסוד העומד מאחורי שמותיו אלא להפך, ששמות האל הם הסוד העומד מאחורי פעולותיו. אך נראה שכך כוונתו, ושיטתו היא להזכיר קודם את המונחים שבהם טמון הסוד, ואחר כך לזהות אותם עם מונחים גלויים. גם בסודות שידונו להלן קיימת לכאורה אותה בעייה לשונית, ולכן אני מניחה שהתופעה קשורה בסגנונו של המחבר.

הפרשן רומז כאן לעובדה שבפסוק 'כי יקום בקרבך' טמון סוד, ובשלוש המילים 'ובערת הרע מקרבך' שבסוף הפסוק טמון אותו הסוד עצמו. אפשר שכוונתו שהפסוק מוסב לנבואת ישו, אך המפרש העדיף שלא להרחיב את הדיבור בסוד זה.

(4) במונח סוד משתמש המפרש גם בעיקר השביעי, כשהוא מסביר שמהו רבנו התנבא בכל עת שחפץ 'כאשר ידבר איש אל רעהו'. המחבר טוען שכבר הסביר סוד זה במקום אחר,⁶⁸ אך חלקו הראשון של החיבור אבד, ואין אנו יודעים לאיזה סוד כיוון. בהמשך מזרז הפרשן את הקורא להבין את המשמעות המסתתרת בשמו של משה, ואומר: 'ועל כן נקרא משה, והבינהו'. כפי שהוצע לעיל,⁶⁹ נראה שהשם משה נדרש כרמז לסגולתו להיות 'מושה', דהיינו מושך כוחות עליונים.

(5) בפירושו לעיקר השנים-עשר אומר המפרש שהמשיח ישלוט 'בארבע כוחות אשר סמאל וכת שלו פועלים בהם, בכח סוד יצר טוב ויצר רע'. קשה לדעת למה התכוון בהזכירו את סמאל. הרמב"ם מזהה את סמאל עם הדמיון,⁷⁰ ולפי שהדמיון לפי הרמב"ם הוא כוח בחלקי חלקי הנפש, שאלה היא אם נכון יהיה לזהות את ארבעת הכוחות שסמאל פועל בהם עם חמשת חלקי הנפש למעט החלק השכלי.⁷¹ לא ברור גם מה כוונת המפרש ב'סמאל וכת שלו'. מי היא כת השטן? בנצרות, וכן במשנת הוגים יהודים אחדים,⁷² השדים הם חלק ממלכות השטן, ומטרתם להסית את האדם ולהדיחו. הפרשן סתם ולא הסביר.

בהמשך דבריו בעיקר זה רומז הפרשן לסוד שאינו מציינו כך במפורש, כאשר הוא קובע שהמשיח יהיה אדם הקרוב במדרגתו למדרגת משה רבינו. בהקשר זה הוא מצטט את הפסוקים הנדרשים על המשיח 'וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ' (תה' עב, ח) ו'לפני שמש ינון שמו' (שם, יז), ומבאר ברמז: 'ינון כתיב, ינון קרי, והנה ינון כנגד תנין, לחלוק בין תיו ליוד, והבן זה'. גם כאן סתם בעל הפירוש ולא פירש, ויתכן שכוונתו היא שהמשיח (ינון) הוא כנגד כוחות הרע המסומלים בתנין.

(6) בפירושו לעיקר השלושה עשר מגן המפרש על הרמב"ם בעניין הביקורת שנמתחה עליו בנושא תחיית המתים. לטענתו הרמב"ם 'כבר התנצל ואמר כי סוד הייחוד לא נאמר בתורה כי אם במקום אחד, והוא: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' (דב' ו, ד)'. השימוש במונח 'סוד' כאן אינו ברור, שהרי ייחוד האל אינו סוד. משמע שהמונח 'סוד' אינו מציין רק דבר נסתר שאין לגלותו, אלא גם את עומקו של מושג נתון. במקרה זה בא המפרש להעיר שלמושג 'ייחוד האל' יש עומק ומובן פנימי פילוסופי, בנוסף על משמעותו הגלויה. לפי זה ייחוד האל, אף

68 כזכור, פירוש י"ג העיקרים היה במקורו חלק מחיבור רחב יותר.

69 ראה לעיל, בדיון בנבואה.

70 ראה מוה"נ ב, ל; ג, כג; ב, יב.

71 ראה שמונה פרקים, פרק ראשון.

72 ראה: א' אייזנמן, השדים ותורת הרע בהגותו של ר' חסדאי קרשקש, עבודה לקבלת תואר מוסמך, ירושלים תשנ"ו, עמ' 68-74.

שהוא מפורסם לכול, הוא בכל זאת בגדר סוד, הואיל ומאחריו טמונים אמיתות פילוסופיות עמוקות. וכבר ראינו שהפרשן מבאר את העיקר השני, הקורא לאמונה באל אחד, שלא על דרך החיוב.

(7) פירוש זה למונח סוד מתבאר היטב פעם נוספת בדברי המפרש בעיקר השלושה עשר. בעל הפירוש מסביר כאן בשם הרמב"ם שהתורה לא ציינה את האמונה בתחיית המתים במפורש, מפני שקשה להמונים להחזיק בה. מפני זה לא ציינה התורה במפורש גם את דבר העולם הבא, והוא בא רק במסורת חז"ל. לדעת המחבר הרמב"ם הורה על כוונת התורה 'בסוד שכלו'. גם כאן אין המונח 'סוד' מתפרש כעניין שמסתירים אותו מן ההמון, אלא כ'עומק'. נמצאנו למדים אפוא שהמפרש, אף על פי שיצא להרחיב את המשמעות הפילוסופית של י"ג העיקרים, לא ביקש לגלות את סודות הדברים הנדונים עד תומם, והסתפק בכך שרמז לקיומם וזירז בזה את הקורא הנכון לגלותם בעצמו.

סיכום

כפי שנתברר, ניכרת בפירוש שלפנינו נטיית המחבר להרחיב את עיקרי הרמב"ם תוך העמקת העיון בהם על דרך הפילוסופיה. מגמה זו באה לידי ביטוי בפירושו על העיקרים א"ה, הדנים בנושאים פילוסופיים מובהקים, והעיקרים י"ג הדנים בנושאים תיאולוגיים. בעיקרים אלו הולך הפרשן לסירוגין בשתי דרכים. בראשונה הוא מציע לקורא המשכיל את תמצית הפירוש הפילוסופי לעיקרים הנדונים, על פי כתביו האחרים של הרמב"ם. בשנייה הוא מכניס באופן מוסווה אל השיטה המיימונית שיטות פילוסופיות אחרות כגון שיטת ראב"ע באסטרוולוגיה ובחלוקת הנפש ושיטת רס"ג בשאלת צדיק ורע לו. ברוב המקרים הללו המפרש אינו מרחיב את הפירוש הפילוסופי יתר על המידה. הוא מניח שהקורא משכיל די הצורך להבין את דבריו, ודי לו ברמז כדי לחשוף סודות נוספים הטמונים במה שנאמר. מגמה בפני עצמה מנחה את המפרש בעיקרים ו-ט. בעיקרים אלה הוא מתאמץ, במהלך סמוי של פולמוס עם הנצרות, להעמיד את ערכה הפילוסופי של התורה ולהבליט את היותה כליל החכמה.

נראים הדברים שהפירוש על י"ג העיקרים נועד לפילוסוף המתחיל, שכבר יש בידיו כלים להבין את מושגי היסוד של הפילוסופיה ושמבקש להבין את עיקרי האמונה שקבע הרמב"ם במונחים פילוסופיים. בעל הפירוש ביקש להקנות לפילוסוף המתחיל הזה מושג על משמעותם העמוקה של העיקרים כדי שלא יאות להם במהלך של שיגרה, על פי המסורת בלבד.

לשאלת זהותו של המחבר

הפירוש על י"ג העיקרים הוא חיבור אנונימי. כפי שצוין בראש המאמר, הוא היה

ככל הנראה חלק מחיבור גדול יותר, שחלקיו האחרים אבדו.⁷³ ברוב כתבי היד הפירוש מופיע כחיבור עצמאי, אבל במספר מקורות הוא מובא בין שני חיבורים, שניתן היה להעלות על הדעת זיקת שייכות שלו אליהם. אחד מהם הוא 'פירוש שמות ומלות' האננונימי, והשני הוא 'פירוש מעשה בראשית' לרד"ק. 'פירוש לשמות ומלות' הוא חיבור ששרד בשלושה כתבי יד; בשלושתם הוא מועתק בסמוך לפירוש שלושה עשר העיקרים,⁷⁴ בשניים מהם הוא מופיע לפניו, ובאחד לאחריו. פתיחתו במילים הבאות:

אמר הרב הגדול רבינו משה: המאמר הזה עניינו הראשון לבאר ענייני שמות באו בספרי הנבואה. הורה לנו הרב במאמרו הנכבד הזה הראשון שכל מי שהוא מבין סוד השמות ומילות אשר דיברו בהם הנביאים הוא המבין עיקרי אמיתת הנבואה ולא זולתו. ולזה אמר שהשמות והמילות נחלקים להרבה חלקים, והנני מבאר לך מעט.

מטרת 'פירוש השמות והמילות' היא אפוא לבאר מושגים פילוסופיים בעקבות מורה הנבוכים. ואכן, לאחר מילות הפתיחה דלעיל מתחיל 'פירוש השמות והמילות' לבאר בקצרה מונחי יסוד בפילוסופיה. כמה פרטים מעידים לכאורה ששני הספרים נכתבו בידי מחבר אחד: שני החיבורים פותחים בהבעת רצון המחבר לבאר סוד כלשהו, ושניהם מרכיבים להשתמש במילה 'סוד'. רעיונות רבים חוזרים בשני החיבורים:

- (1) האבחנה בין האל שהוא מחוייב המציאות, לשאר הנמצאים שהם אפשרי המציאות.⁷⁵
- (2) שלילת השוואת היחס שבין האל והעולם ליחס שבין השמש והאור הנאצל ממנה.⁷⁶
- (3) הדין בתארי הפעולה.⁷⁷
- (4) הדין בשש הקצוות, פנים ואחור, ימין ושמאל, למעלה ולמטה, ביחס לקטגוריית הכמה.⁷⁸
- (5) היות התורה קודמת לעולם.⁷⁹

73 על כך מעידות מילות הפתיחה 'ז' ע' ת' ה' אבאר לך (עוד) סוד'. כמו כן, במהלך הפירוש המחבר מסביר את הפסוק 'כאשר ידבר איש אל רעהו' (שמ' לג, יא), וכותב: 'וכבר רמזתי זה הסוד למעלה בחלק ראשון בענין "וישאלו איש לרעהו לשלום" (שמ' יח, ז)'. נוסף על כך, בחלק מכתבי היד הפירוש מסתיים במילים 'תם הענין', ובחלקן אף בתם הספר'.

74 כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5, כ"י פארמה 2105 (1246), כ"י ניו יורק, ביהמ"ל 2307.3.

75 כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5 (ס' 20502), דף 30ב.

76 שם, דף 27ב.

77 שם, דף 23ב-24ב.

78 שם, דף 27א.

79 שם, דף 31ב.

(6) חלוקת הנפש לשלושה חלקים, על פי הראב"ע.⁸⁰

(7) שליטת היצר הטוב על היצר הרע.⁸¹

ואולם אין די בעדויות אלו כדי לקבוע ששני החיבורים של מחבר אחד הם. ראשית, אין ב'פירוש השמות והמילות' שום סימן שיעיד בו שהיה במקורו חלק מחיבור גדול, שכלל אף את פירוש י"ג העיקרים. בעל הפירוש ל"ג העיקרים אף מפנה את הקורא למה שכתב ב'חלק הראשון' על הפסוק 'וישאלו איש את רעהו לשלום', אבל ב'פירוש לשמות ולמילות' אין פירוש לפסוק זה. הרעיונות המשותפים לשני החיבורים נפוצים מאוד בספרי ההגות הקדומים, והיקרותם בשני החיבורים אינה יכולה להעיד על זיהוי המחברים. להפך, אילו הם מעשי מחבר אחד, סביר שהוא היה מפנה את הקורא מחיבור לחיבור, כפי שעשה בעל הפירוש ל"ג העיקרים בביאור הפסוק 'וישאלו איש את רעהו לשלום'.

החיבור השני 'פירוש מעשה בראשית', מועתק אחרי פירוש י"ג עיקרים בשני מקורות.⁸² במקורות אלו אין ציון לשם מחברו, אבל ככמה מכתבי היד הרבים שהוא מופיע⁸³ הוא מתחיל במילים 'אמר דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי';⁸⁴ הוא מיוחס אפוא לרד"ק בוודאות.⁸⁵

הספר פותח באחד ממקורותיו במילים: 'עתה אשוב לפרש הנסתר אשר מפסוק ויצר ה' אלוהים את האדם עד זה ספר תולדות האדם', ולכאורה יש כאן עדות שהוא המשך החיבור המועתק לפניו, דהיינו של פירוש י"ג עיקרים. אולם במקור השני ששני החיבורים מועתקים בו יחד, באה ביניהם הקדמה, שלדעת ח' כשר⁸⁶ נכתבה בידי תלמיד של רד"ק, או, וזו אפשרות סבירה פחות, על ידי רד"ק עצמו. בהקדמה זו מתנסחים רעיונות שכמה מהם אינם מתיישבים עם הנאמר בפירוש י"ג העיקרים, ולכן אי אפשר ששני החיבורים הללו נכתבו בידי מחבר אחד.⁸⁷ בין הפירוש ל"ג העיקרים ו'פירוש מעשה בראשית' גם אין רצף ענייני: פירוש י"ג העיקרים הוא פירוש על חיבור של הרמב"ם, בעוד 'פירוש מעשה בראשית' בא לפרש כמה פסוקים מהמקרא. שני החיבורים שונים גם במונחים שהם משתמשים

80 שם, דף 225ב-226א.

81 שם.

82 כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5, כ"י פארמה 2105 (1246).

83 החיבור נמצא בעשרות כתבי יד.

84 ראה פירוש רד"ק על ישעיהו, מהד' א' פינקלשטיין, ירושלים 1926, נספח א.

85 על היות רד"ק מחבר הספר ועל סיבת היותו חיבור בפני עצמו אף שהוא חלק מפירוש התורה, ראה: ח' כשר, 'הפתחה שבכתבי יד לפירושו האלגורי של רד"ק למעשה בראשית', קרית ספר, סב (תשמ"ח-מ"ט), עמ' 873-885.

86 ראה שם, עמ' 878-879.

87 בשני החיבורים יש דיון על מהות נבואת משה. הרעיונות המובעים בהם בסוגיה זו שונים לחלוטין, וברור שאין ביניהם קשר. אי אפשר אפוא שמחבר פירוש ל"ג העיקרים הוא גם מחבר ההקדמה לפירוש מעשה בראשית, ואם מחבר ההקדמה הוא רד"ק אי אפשר שרד"ק הוא גם מחבר הפירוש ל"ג העיקרים. אפשר לכאורה שרד"ק הוא גם מחבר הפירוש ל"ג העיקרים אם מחבר ההקדמה אינו רד"ק אלא תלמידו, אבל אם כך צריך להסביר מדוע ככ"י אחד באה בין הפירוש מעשה בראשית' לפירוש י"ג עיקרים הקדמה של אדם אחר.

בהם: בעוד שבעל הפירוש מרבה להשתמש במונח 'סוד', רד"ק, בעל פירוש מעשה בראשית, מדבר על פירוש הנסתר, ואינו משתמש במונח 'סוד'.

מצד אחר ניתן היה לכאורה לשער בכל זאת שבעל פירוש י"ג העיקרים הוא רד"ק. ראשית, המגמות העיקריות שבפירוש י"ג העיקרים, דהיינו, ההתעניינות בפילוסופיה והעימות הבינ-דתי, מאפיינות גם את הרד"ק ואת כתיבתו. שנית, יש דמיון בין דעות המובעות ב'פירוש י"ג העיקרים' ובין דעותיו של רד"ק בכמה מפירושו. בעל הפירוש על י"ג העיקרים והרד"ק שותפים לדעה שאין להרהר אחרי מידותיו של הקב"ה עקב שאלת צדיק ורע לו, ולדעה שהצדיק סובל כדי שיזכה לשכר טוב בעולם הבא, וחילופו ברשע.⁸⁸ שניהם מחלקים את הנפש לפי שיטת הראב"ע,⁸⁹ ושניהם סבורים שאין שינוי וריבוי בידעת ה'.⁹⁰ שותפים לשניהם הרעיון שעם ישראל מושגח יותר מכל האומות,⁹¹ ושישראל הם בניו האמתיים של האל.⁹² שניהם מאמינים גם בכואו הפתאומי של המשיח.⁹³

רוב הרעיונות הללו הם נחלת המסורת הפילוסופית היהודית, ואין ללמוד דבר מהופעתם המשותפת אצל בעל הפירוש ורד"ק. אבל האמונה בכואו הפתאומי של המשיח וכן ההתייחסות לבעיית צדיק ורע לו על דרך הרס"ג, ייחודיים הם אצל בעל הפירוש ואצל רד"ק. דעתו של רס"ג בעניין צדיק ורע לו נדחתה בדרך כלל במסורת הפילוסופית שלאחר הרמב"ם לטובת תורת ההשגחה של ראב"ע ושל רמב"ם, ונריר למצאה בכתבי הוגי דעות מאוחרים.

אף על פי כן אין בכל זה כדי להוכיח שרד"ק הוא בעל הפירוש שלפנינו. רעיונות רבים המיוחדים רק לפירוש אינם באים בפירושו של רד"ק, ורעיונות ייחודיים של רד"ק בפירושו למקרא נעדרים מן הפירוש שלפנינו. כך למשל, בפירוש ל'י"ג העיקרים יש ערפול סביב נושא הבריאה וקדמות העולם, בעוד פירושי רד"ק נחרצים באמונה בבריאה יש מאין.⁹⁴ כנגד זה, לדעה המובעת בפירושי רד"ק על ההשגחה בבעלי חיים⁹⁵ ולדעה על חיוב אמונה בכיאת הגואל ובתחיית המתים כתנאי למימושם,⁹⁶ אין זכר בפירוש ל'י"ג העיקרים. אמנם שני החיבורים קרובים זה אל זה בנושאים וסגנונם, אך חוסר האחידות בולט בכל זאת. הפירוש ל'י"ג העיקרים מציע פירושים לפסוקים רבים, והם שונים מאלו הבאים בפירוש רד"ק לנ"ך. לאור הנתונים הללו קשה מאוד לזהות את בעל פירוש י"ג העיקרים עם רד"ק. מחבר פירוש י"ג העיקרים נשאר אפוא עלום שם.

88 השווה פירושו ליש' ג, י; סה, יג; הושע יד, י.

89 ראה פירושו ליש' מב, ה.

90 ראה פירושו לשמ"א ב, ב.

91 ראה פירושו ליח' לג, ב.

92 ראה פירושו לתה' ב, אצל א' תלמג, ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, ירושלים תשל"ד, עמ' 71-72.

93 ראה פירושו ליש' סו, ז; מל' ג, א.

94 ראה פירושו ליש' מב, ה.

95 ראה פירושו למל"א יג, כח.

96 ראה פירושו ליח' מג, יא.

כתבי היד

- החיבור שרד בשמונה כתבי יד. ששה מהם כתובים בכתיבה איטלקית. בשני המקורות הנוספים יש בראש החיבור שיר פתיחה.⁹⁷
1. כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5 (ס' 20502). זה כתב היד הקדום ביותר שבידינו, והתאריך המשוער של כתיבתו הוא סביב 1300. הוא כתוב בכתיבה איטלקית והפירוש ל"ג העיקרים מתחיל בדף 33א (להלן: א).
 2. כ"י מילנו-אמברוזיאנה G 8 sup 3 (ס' 12270). כתב היד מתוארך לשנת 1319, והוא כתוב בכתיבה איטלקית. הפירוש מתחיל בדף 170א (להלן: ב).
 3. כ"י פארמה 1329, דה רוסי 2105 (ס' 13324). כתוב בכתיבה איטלקית. הפירוש מתחיל בדף 132 א (להלן: ג).
 4. כ"י אוקספורד, בודלי 2360.3 (ס' 21424). כתב יד מן המאה הי"ד, והוא כתוב בכתיבה ספרדית. הפירוש מתחיל בדף 7א (להלן: ד).
 5. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 2307.3 (ס' 28560). כתב יד מן המאה הט"ו, וכתבתו איטלקית. הפירוש מתחיל בדף 39ב (להלן: ה).
 6. כ"י קמברידג' Add. 1171.1 (ס' 17037). כתב יד מן המאה הט"ז בכתיבה איטלקית. הפירוש מועתק מדף 2א ואילך (להלן: ו).
 7. כ"י וטיקן, בורגיאנה 1/4 (ס' 723), מן המאה הט"ו. כתוב בכתיבה איטלקית (להלן: ז).
 8. כ"י סנקט פטרבורג, אוסף פירקוביץ, II A 598 (ס' 65296). כתב יד זה הוא המאוחר ביותר, והותקן במאות הט"ז-י"ז. כתוב בכתיבה מזרחית, אך הוא חסר החל מתחילת הפירוש לעיקר החמישי (להלן: ח).
- המהדורה המובאת להלן אקלקטית, והיא סומכת על כל המקורות שצוינו. שינויי הנוסח מובאים בסוף המאמר, בנפרד, שינויי חסר ומלא לא צוינו. לכ"י ד יש סיום שונה, והוא מובא בסוף המהדורה.

97 פתיחת השיר 'אם שכלך מדעתך נכחד' (דרידסון, אוצר השירה והפיוט, א. 5490); הוא מועתק בכתבי יד רבים, ונדפס ב'הכרמל', ג, עמ' 48.

פירוש י"ג העיקרים

ועתה אבאר לך עוד סוד כלל עקרי כל האמונה הראויה להיות קודמת לכל המצות והם י"ג עקרי האמונה כמו שזכרם הרב ז"ל בקיצור בפרק חלק וזה סימנם: נמצא, אחד, בלא גוף, קדמון, אדון, נביא, משה, תורה בלא חלוף, יודע, גמול, משיח, חיים.¹ ועתה אבארם לך אחד אחד.

5 א. נמצא. חייב כל אדם להאמין אמונה בלתי מסופקת שהבורא ית' נמצא, ולא כמציאות אחד משאר הנמצאים.² שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים. והנה כל נמצא זולתו צריך אליו במציאותו, ועל כן לא יתכן להיות מציאותו כמציאותם כלל. ואמנם הוא יתעלה עלה מחוייבת המציאות בבחינת עצמו, והנמצאים כולם זולתו עלולים לו והם אפשרי המציאות בבחינת עצמם, ואף על פי שאפשר לקראם מחוייבי המציאות בבחינת סבתם.³

ואין היותו עלה והם עלולים כהיות השמש עלה ואורו עלול, שלא ימצא זה בלא זה.⁴ אבל קראנוהו עלה מפני שמדת מציאות כל נמצא זולתו והתמדת מציאותו כחייב חכמת רצונו יתעלה.

15 ב. אחד. חייב כל אדם להאמין שהבורא ית' הוא לבדו אחד אמתי ואין זולתו אחד אמתי.⁵ אבל כל מי שהוא נמצא מבלעדיו מורכב משני עניינים על כל פנים ואפילו אם הוא שכל נפרד, כל שכן אם הוא בעל גוף שלא ימלט מהיותו מורכב מחומר וצורה.⁶ ועל כן לא יהיה אחדות השם ית' כי אם עצמו לבד ואין אחדותו ענין נוסף על אמתת מהותו.⁷ ושמותיו מורים

1 בכ"ד נוסף כאן חלק משיר פתיחה.

2 מוה"נ א, נו: 'ידוע כי המציאות הוא מקרה קרה לנמצא, ולזה הוא ענין נוסף על מהות הנמצא. וזהו הדבר המבואר הראוי לכל מה שלמציאותו סיבה, שמציאותו ענין נוסף על מהותו. אמנם מי שאין סיבה למציאותו והוא האלוה ית' לבדו תהיה מציאותו עצמו ואמתתו, ועצמו מציאותו, ואינו עצם קרה לו שנמצא, ותהיה מציאותו ענין נוסף עליו, שהוא מחויב המציאה תמיד, אין מתחדש עליו ולא מקרה קרה לו. ואם כן, הוא נמצא לא במציאותו.

3 השווה מוה"נ ב, הקדמות, יט-כא.

4 שם א, נח: 'שזה הנמצא אין מציאותו אשר הוא עצמו מספיק לו אמנם שיהיה נמצא בלבד, אבל שופעות מאתו מציאויות רבות. ואין זה כשפע החום מן האש ולא כחייב האור מן השמש, אבל שפע שימשיך להם תמיד עמידה וקיום וסידור בהנהגה מתוקנת, כמו שנבאר.'

5 שם א, נ: 'ושיתאמת לך שהאלוה אחד אחדות אמיתית, עד שלא תמצא לו הרכבה כלל.'

6 שם א, לה: 'כי הגשם אינו אחד, אבל מורכב מחומר וצורה, שנים בגדר.'

7 שם א, נו: 'כי אין האחדות ענין נוסף על עצמו, אבל הוא אחד לא באחדות.'

סוד פעולותיו.⁸ ואין אחד בכל אחד זולתו, בלתי שניות. ואם כן ייחודו עצמו ועצמו ייחודו.

ג. בלא גוף. חייב כל אדם להאמין שהבורא ית' אינו גוף ולא כח בגוף. כי כל מה שהוא גוף אינו אחד בשום פנים אבל הוא אחדים רבים, חלקים חלקים, מורכבים מחומרים וצורות. וכל דבר שהוא גוף לא ימלט ממקרה הכמות והאיכות, כגון אורך ורוחב ועומק שהם שש קצוות והם מעלה ומטה, פנים ואחור, ימין ושמאל⁹ וכגון היותו גדול וקטון וכיוצא באלו המקרים, וגם אחרים ישיגו לגוף רבים מהם. והבורא ית' לא ישיגוהו מקרים כלל, כי כל גוף וכל מקרה חסרון גדול הוא והבורא יתעלה אינו חסר כלל לדעת כל מאמיניו, אבל הוא שלם בתכלית השלמות, ואם כן אינו גוף ולא כח בגוף כלל.

ד. קדמון. חייב כל אדם להאמין כי הבורא יתעלה הוא קודם לכל בריותיו בכל קדימה שאפשר להתייהר עליו ובכל מעלה. וכל מה שהוא בלעדיו אינו קדמון כשנעריכהו למציאותו יתעלה, אבל הוא חדש אצלו. והכל נמצא ונברא מכחו וממציאותו, ואם כן אין דבר קדמון זולתו.

ה. אדון. חייב כל אדם להאמין כי הבורא יתעלה הוא לבדו אדון, וכל מי שיקרא אדון זולתו, ממנו קבל הממשלה והאדנות ואם כן כל אדון תחת ממשלתו, כמו שנאמר: 'הודו לאלהי האלהים' (תהי' קלו, ב) ונאמר: 'הודו לאדוני האדונים' (שם, ג). ואם כן אין ראוי לעבוד שום אדון זולתו כי הכל עבדיו ומשרתיו, בריותיו וצבאיו, שמשיו ומלאכיו, והכל עובדים אותו. וכל העובד זולתו הוא עבד עבדים, ועובד עבודה זרה. ועל כן ראוי לעבוד אותו לבדו ולרוממו ולשבחו בסתר ובגלוי, בפה ובלב ובמעשים הטובים, כל אחד ואחד כפי כחו וכפי חכמתו מיראתו ומאהבתו כמו שכתוב: 'ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך' (דב' ו, ה), וכתוב בתריה: 'זהו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך' (שם, ו). וכן כתיב: 'לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם' (שם יא, יג) ונאמר: 'הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים' (שם, י, יד). כלומר כל הבריות, ועל כן הוא לבדו אדון ואין אלוה מבלעדיו.

ו. נביא. אמונת הנבואה היא מהעקרים הגדולים, מפני שהחכמה הכתובה בספרי הנביאים היא המעידה על דברי האלוה יתעלה ועל דרכיו. וכן כל ספר מחובר לכבודו יתעלה לבדו ומורה דבר מדברי החכמה המעידה על מציאות השם יתעלה ועל השפע השופע מאתו הוא מכלל כתבי הקדש אשר ראוי להצילן מן הדליקה שלא ישרפו ואפילו בשבת, כל שכן בחול. ועל

8 השווה שם א, סב-סד.

9 השווה ספר יצירה ד, ג: 'מהן שש קצוות מעלה ומטה מזרח מערב צפון ודרום'. וראה גם ראב"ע, הפירוש הארוך לשם' לג, כה: 'זהנה האורך בין שתי הנקודות, והנקודה הקרובה אל הפועל שר הפנים ושר הכח, והנקודה האחרת סוף הכח. ותנועת האדם לפנים. והגוף העליון אל הימין והצמח אל העליון'.

- 55 כן ראוי להאמין בכל דברי הנבואה שהם אמת ושהנביאים ישיגו הדבור האלוהי ויבינוהו כפי מעלת כל נביא ונביא מהם.
- וואם יקום נביא בשום דור מן הדורות, מגיד דרכי השם ומגלה העתידות פעם ופעמים ושלש, אנו חייבים להאמין בדבריו לכל אשר יצוה עלינו לעשות כי הוא האמצעי הקרוב בינינו ובין האלוה והוא המלאך המליץ בעדנו.¹⁰ וזה כשלא יצונו דבר כנגד תרי"ג מצות המקובלות. ואם בא לעקור אחת מהן ממקומה ולבטלה לנצח, לא נאבה לו ולא נשמע אליו, ואינו נביא, ואפילו אם הגיד אלף עתידות ואפילו אם עשה אלף מופתים, אבל נדע כי דבריו הוא בדאם מלבו ויחסם לשם ית'. אבל אם בא לומר כי לפי שעה לבד צורך גדול הוא לעבור על מצוה מהמצוות שומעין לו בכל חוץ מעבודה זרה, שאפילו לפי שעה אין שומעין לו,¹¹ שעל זה הוזהרנו כמו שכתוב: 'כי יקום בקרבך נביא או חולם חלום ונתן אליך אות או מופת, ובא האות והמופת אשר דיבר אליך לאמר נלכה אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם ונעבדם. לא תשמע אל דברי הנביא ההוא או אל חולם החלום ההוא כי מנסה ה' אלוהיכם אתכם לדעת הישכם אוהבים את ה' אלהיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם' וכתוב בתריה: 'אחרי ה' אלהיכם תלכו ואותו תיראו ואת מצותיו תשמורו ובקולו תשמעו ואותו תעבדו ובו תדבקון והנביא ההוא או חולם החלום ההוא יומת כי דבר סרה על ה' אלוהיכם המוציא אתכם מארץ מצרים והפדך מבית עבדים להדיחך מן הדרך אשר צוך ה' אלוהיך ללכת בה ובערת הרע מקרבך' (דב' יג, ב-ו). הנה כבר ביארנו לך הכתובים הללו שלא תשמע לדברי נביא או חולם חלום הבא להסיתך מהאמת ולעבוד עבודה זרה.
- 75 וזכר נביא וחולם מפני שהם הראויים להאמין בדבריהם כשהם נאמרים באמת וביושר כמו שנאמר: 'אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו' (במ' יב, ו). וכן זכר 'כי יקום בקרבך' לסוד, והשלים הענין גם כן בסוד ההוא בעצמו ואמר: 'ובערת הרע מקרבך' וכאלו גלה כל הסוד המופלג המעולה באלו השלוש תיבות.
- 80 אמנם נבואת הנביא או חלומו האמתיים בין בכתב בין על פה, חייבים אנו להאמינם בלי דופי ובלי הרהור ובלי מחשבה בלא ספק מפני שאין דבריו מלבו לבד אבל לבו קבלם מפי הגבורה לפי שפעו ומקורו היוצא לקבל השפע האלהי, וכאשר קבלם כן מסרם לנו פה אל פה על דרך מליץ או כתבם בספרו.
- 85 ז. משה. נבואת משה רבינו לא היתה כשאר נבואות, אבל נבדלה מהם בארבעה עניינים וסימנים: מראות משה בלא אמצעי בלא פחד בכל עת. ופירושו: משה רבינו היה רואה כל נבואתו בהקיץ ולא במראה כשאר מראות הנבואה, אבל ער עומד על עומדו והיה שומע קול מדבר¹² אליו

10 עפ"י איוב לג, כג. וראה מוה"נ ב, לד; ג, כג.

11 השווה ההקדמה לפירוש המשנה לרמב"ם, תרגום י' קאפח, ירושלים תשכ"ה, עמ' ג-ח.

12 השווה מוה"נ ב, לב-לג וכן ג, נא 'אבל בהגיע איש מבני אדם מהשגת האמתיות ושמתחו

- ומגלה לו הסודות הראויות לו. הוא היה מדבר והשם ית' עונה לו בקול כקולו
 90 ממש כמו שכתוב: 'משה ידבר והאלהים יעננו בקול' (שמ' יט, יט) בקולו
 של משה. וכתוב: 'ובבא משה אל אוהל מועד לדבר אתו וישמע את הקול
 מדבר אליו מעל הכפרת אשר על ארון העדות מבין שני הכרוכים וידבר
 אליו' (במ' ז, פט).
- משה רבינו נבואתו בלא אמצעי שנאמר: 'פה אל פה אדבר בו' (במ' יב,
 95 ח) ונאמר: 'ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו'
 (שמ' לג, יא), ונאמר: 'ותמונת ה' יביט' (במ' יב, ח). כלומר כל מה שהוא
 רואה אינו במשל וחידה, אבל כל דבר על בוריו כמו שהוא, כי אין שם כח
 המדמה שהוא הכלי להמשיל משלים, ולפיכך לא היה שם אמצעיות מלאך,
 אבל שכל מורה שכלו ומשפיע עליו טובו כמו שנאמר לו: 'אני אעביר כל
 100 טובי על פניך' וגו' (שמ' לג, יט). וזה מפני נאמנות לבו כמו שנאמר לו:
 'לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא' (במ' יב, ז).
- משה רבינו מדבר בלא פחד ובלא יראה עם השם יתעלה מרוב אהבתו כמו
 שמדבר בן המלך החכם עם אביו החכם או עם רבו המלמדו חכמה. וכן
 כתוב עליו: 'כאשר ידבר איש אל רעהו' (שמ' לג, יא). וכבר רמזתי זה הסוד
 105 למעלה בחלק ראשון בענין 'וישאלו איש לרעהו לשלום' (שמ' יח, ז). וכן
 היה מקבל השפע והדבור מפי הגבורה בלא בהלה כמי שמקבל דברי רבו,
 ועל כן נקרא משה והבינהו.
- משה רבינו מדבר בכל עת שהיה רוצה כי לבו דבק ומחובר בנבואה ובשפעה
 בצורת העליונים, וכן כתוב: 'עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם' (במ' ט, ח)
 110 וכתוב: 'דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת אל הקדש' (וי' טז, ב), ופרשו
 חכמים: (ספרא וי' טז, ב) אהרון באל יבוא ואין משה באל יבא'.
- לפיכך אין נבואתו כשאר נבואות כי כל שאר הנביאים חסרים מאלו הארבע
 מעלות, שהם רואים הנבואה בעת שהחושים בטלים והם כישנים, וכמו
 החולמים בלתי יקיצה, והם רואים באמצעות הכח המדמה¹³ ועל כן הם
 115 מדברים במשלים וחידות. ומהם יהיו חלומות אמיתיות ומהם נבואיות והם
 מפחדים פחד גדול בעת שרות עליהם הרוח מפני שדמם מתקבץ אל הרוח
 הגופני ובורח מפני יראת השכינה, וכמעט שנשמתם נפרדת מהפחד והרעדה
 הגדולה עד שיתבטלו החושים, והם צריכים לכוין לבם ודעתם בכל עת
 שירצו לקבל הנבואה, ואפשר שיכוננו ולא יקבלוה כל שכן אם לא היו
- כמה שהשיג לענין שיהיה בו מספר עם בני אדם ומתעסק בצרכי גופו ושכלו כולו בעת ההיא
 יהיה עם האלוה ית', והוא לפניו תמיד בלבו ואף על פי שגופו עם בני אדם, על הדרך שנאמר
 במשלים השיריים אשר נשאו לאלו הענינים, "אני ישנה ולכי ער קול דודי דופק" וגו' זאת
 המדרגה איני אומר שהיא מדרגת כל הנביאים, רק אומר שהיא מדרגת משה רבנו ע"ה.
 13 השווה מוה"נ ב, מה: 'דע כי הענין כן, ושהאמצעי הנה הוא הכח המדמה, שהוא אמנם
 ישמע שהאלוה דיבר אתו בחלום של נבואה ומשה רבנו "מעל הכפורת" מבין שני הכרוכים"
 מבלתי השתמש בכח המדמה'.

- 120 מכונים.¹⁴ ועל כן הארבע מעלות אלו הם למשה רבינו לבדו בשלמות ובשאר הנביאים לחסרון.
- 125 ח. תורה. אמיתת תורת ה' קבלנוה על ידי משה רבינו, והיא החכמה הכוללת כל חכמה וכל הנביאים מימיה שתו והתחכמו והתנבאו ואין תורה שנית לעולם. והיא קדמה לכל התורות ואפילו לעולם קדמה כמו שהתבאר, ועל כן תהיה תמידית בשלמותה ובמעלתה. וכולה ניתנה מפי השם בלא ספק, ואין בה אות שאין עליו תילי תילים של הלכות ונפלאות, תמים דעים יש בה. וכל המציאות יודע ממנה באמיתתו ויש בה דברים נגלים ונסתרים רבים ועל כן ראוי להאמין בה אמונה קיימת אמיתית ושלמה.
- 130 ט. בלא חלוף. זאת התורה התמימה הנתונה מפי הגבורה למשה רבינו על הר סיני אין בה תוספת ולא מגרעת כמו שכתוב על כל מה שבה: 'לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו' (רב' יג, א), וזאת היא הסבה לקיומה הנצחי. ואין ראוי להחליפה לעולם בשום תורה מן התורות, שיש בשאר תורות שותפות בחסרון או בתוספת ועל כן נקראת זאת התורה תמימה, כמו שכתוב: 'תורת ה' תמימה משיבת נפש' (תה' יט, ח).
- 135 י. 'יודע. כל מאמיני תורה זו הם המושגחים מהשם יותר מכל האומות והם אשר נקראו בני ה' כאמרו: 'בנים אתם לה' אלהים' (דב' יד, א). והנה אנחנו בני ישראל בני האלהים. ואנו חייבים להאמין כי השם יתעלה יודע מעשינו ורואה ומכיר דרכינו ובוהן לבותינו וחוקרם תמיד. וגם כל מעשה בני האדם יודע ואין דבר נסתר ממנו יתעלה.
- 140 ואין ידיעתו כידיעתנו. כי ידיעתו שוה לעולם, אין חידוש בה ולא רבוי ולא שנוי ולא תוספת ולא חסרון ולא עיתים וזמנים, אבל יודע כל מה שהיה והוה ויהיה יחד ואין לנו כלי להשיג אמתת ידיעתו, כי אין דעתו נוסף על עצמו ולא עצמו על דעתו¹⁵ והוא היודע והידוע והידיעה.¹⁶
- 145 יא. גמול. אמונת האמת שנאמין כי השם יתעלה גומל טובה לצדיקים בעולם הזה ובעולם הבא על מעשיהם הטובים ועל חכמתם ומעניש את
- 14 השוה מ"ת, ה' יסודי תורה ז, ה: 'אלו שהם מבקשין להתנבא הם הנקראים בני הנביאים ואע"פ שמכונים דעתם אפשר שתשרה שכניה עליהן ואפשר שלא תשרה', וראה עוד מוה"נ ב, לב: 'זהדעת השלישי, והוא דעת תורתנו ויסוד דתנו, הוא כמו זה הדעת הפילוסופי בעצמו, אלא בדבר אחד, וזה שאנחנו נאמין שהראוי לנבואה, המכין עצמו לה, אפשר שלא יתנבא, וזה ברצון אלהי'.
- 15 מ"ת ה' תשובה ה, ה: 'שהקב"ה אינו יודע מדיעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שנים, אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד', וראה גם מוה"נ ג, כא: 'לא יהיה אצלו ית' ריבוי ידיעות ולא התחדשות ושינוי ידיעה, שהוא בדעתו אמיתת עצמו אשר לא תשתנה ידע כל מה שיתחייב לפעולותיו כולם'.
- 16 מוה"נ א, סח: 'כבר ידעת פרסום זה המאמר אשר אמרוהו הפילוסופים באלוה ית', והוא אמרם, שהוא השכל והמשכיל והמושכל, ושאלו השלשה ענינים בו ית' הם ענין אחד, אין רבוי בו'.

הרשעים על מעשיהם הרעים ועל פתיותם. ואם יראה לאיש מהאנשים הגמול
 והעונש בעולם הזה הפך ממה שאמרנו מפני ראותו צדיקים בחיים רעים
 ורשעים בחיים טובים, אין להרהר בזה אחר מדות השם יתעלה כי הוא אמת
 ומשפטי אמת. ואנחנו יודעים כי תכלית הגמול אינו כי אם בעולם הבא וכן
 150 העונש, ועל כן אפשר שחייו הרעים של זה הצדיק הם לטובתו ולהיותו נקי
 בעולם הבא וחייו הטובים של זה הרשע הם לרעתו ולהיותו חייב בפעליו
 בעולם הבא. וידענו זה מן הכתוב שאמר: 'בפרח רשעים כמו עשב ויציצו
 כל פועלי און להשמדם עדי עד' (תה' צב, ח) ואין עדי עד אלא העולם
 הבא, כי זה העולם איננו עדי עד לפרטי האדם. ומהם נבין ר"ל מהרשעים
 155 כי הצדיקים יחיו עדי עד, כי מה שהוא עונש לאלו הוא גמול לאלו. וזה
 העולם הוא עולם המעשה והעולם הבא הוא עולם התגמול התכליתי.
 יב. משיח. ביאת הגואל. אנו וכל הנמשכים אחר האמת מצפים אותה בכל
 עת. ואין תקוותינו בעבור זה מה שהמוון חושבים, אבל הפכה. והוא
 160 שהפתאים אוהבים ביאת הגואל מפני שישלטו על שונאיהם ושיתעשרו
 משלל אויביהם ושירכבו סוסיהם וחמוריהם ושישכבו את נשותיהם היפות
 בהיתר, כדין יפת תואר ושיאכלו וישתו לשובע מעדני הגוף ומטעמים
 משונים, וישתגעו בהבלי העולם הזה בממשלה ובשררה ומעלה וגדולה
 שקרית, וכיצא באלו ההבלים שהם צרכי שתי הנפשות הנאבדות עם הגוף
 165 ביום המות והם צורך הנפש המתאוה וצורך הנפש החיה הבהמית.¹⁷ ואלו
 הדברים הם מוכרחים לכל חכם, ואלו היה אפשר שיעמוד גופו מבלתם לא
 היה חפץ בהם לעולם, ואפילו אם היה מוצאם מזומנים, כל שכן שלא היה
 רודף אחריהם ולא מבקשם.
 ועל כן אין ראוי להאמין שהשם ישלח משיח למלאת החסרונות שמציאותם
 170 חסרון לכל משכיל. אבל ראוי להאמין שהשם ישלח משיחו להשלים חסרון
 הדעת והבינה והחכמה, לא לדבר אחר, ר"ל שזאת תהיה הכונה האמתית
 ומתוכה יתפשטו שאר הטובות ויבא בכלל גמול הנשמה החכמה וגמול שתי
 הנפשות לפי הצורך.¹⁸ וכן כתוב: 'ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח
 עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה' (יש' יא, ב). הנה כבר זכר הנה היותו שולט
 175 בארבע כוחות אשר סמאל וכת שלו פועלים בהם, בכח סוד יצר טוב ויצר רע,
 ועל כן אמר לפנים 'זהה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע' (יש' יא,
 ד) וזה הענין כבר התבאר בספרי הנבואה שאין ביאת הגואל אלא להישייר
 בני אדם לעבודת השם יתעלה כמו שנאמר על הימים האלה ההם: 'ישוטטו

17 השווה הפירוש הארוך של ראב"ע לשמ' כה, כג: 'כי הנשמה היא החכמה ומושבה במוח
 הראש וממנה יצא כח כל ההרגשות ותנועת החפץ. והרוח בלב ובו חיי האדם. והיא המבקשת
 שררה להתגבר על כל העומד כנגדה והיא בעלת הכעס. וכן אמר שלמה אל תבהל ברוחך
 לכעוס כל רוחו יוציא כסיל. והנפש בכבוד והיא המתאוה לאכול. וככה כתוב כי תאוה נפשך.
 ותאות המשגל ממנה'.

18 השווה מ"ת, הלי' מלכים, פרק יב.

רבים ותרבה הדעת' (דנ' ב, יד) ואמר הנביא: 'ולא ילמדו איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי' (ירמ' לא, לג) וגו' ונאמר: 'כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדלם' (שם, שם) ונאמר: 'אשפוך את רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם זקניכם חלומות יחלומון בחוריקם חזיונות יראו' (יו' ג, א) וכן הרבה. כלומר תגלה החכמה הנסתרת ותהיה נכרת בכח השפע האלוהי השופע על המשיח כי הוא יהיה איש אלהים שלם קרוב למדרגת משה רבינו ע"ה 'וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ' (תה' עב, ח) כי 'לפני שמש ינון שמו' (שם, יז) ינין כתיב ינון קרי, והנה ינון כנגד תנין, לחלוק בין תיו ליוד, והבן זה.

ואמנם כבר ידעת כי גאולת מצרים לא היתה תכלית הכונה בה כי אם להחכים את ישראל. והראיה בנתינת התורה והוא שלימדם משה חכמה שלא ידעוה במצרים כי שם היו שקועים בהבלי המצריים וזה כולו מבואר בתורה ונביאים וכתובים ומהקבלה ואפילו מהשכל האנושי שהוא למטה מזה. ואמנם חיוב האמונה במשיח הוא שיבא פתאום אל היכלו וכן ראוי שיאמן תמיד עד בואו במהרה בימינו.

יג. חיים. זה הענין הוא מציאות דבר מחודש בעולם והיא אמונת תחיית המתים. ולא זכר ממנו הרב כי אם מעט דברים. והמתחכמים בדבריו, ואע"פ שלא יבינום, חושדים אותו על התחייה. וכבר קרה זה בימיו עד שהוצרך להאריך בו וכתב עליו אגרת, ושלחה לגאונים שבדורו, היא אגרת תחיית המתים.¹⁹ וכלל טענותיהם מפני שלא האריך בפירוש ענין זה כמו שהאריך בשאר עקרים, אבל אמר אין תורה ולא הסכמה למי שלא יאמין בה עם ישראל.²⁰ זהו ענין לשונו בקצור. וכבר התנצל ואמר כי סוד הייחוד לא נאמר בתורה כי אם במקום אחד והוא: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' (דב' ו, ד), ולא נכפל בתורה בשום מקום.²¹ ואמר עוד שתחיית המתים בא בדברי הנבואה ענין מורה עליו בבאור שאינו צריך לפירושו, והוא אמרו בדניאל: 'ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו' (דנ' ב, ב).²² ואמנם בא בהרבה מקומות

19 והשווה סוף אגרת תחיית המתים לרמב"ם, מהר" שילת, ירושלים תשמ"ז, עמ' שעג: 'ואין ראוי לאחד מאנשי החכמה שידקדק עלינו מה שבא בזה המאמר מכפל הענין האחד פעמים הרבה, ולא מן ההארכה בבאור מה שלא תוסיף בו ההארכה ביאור. כי זה המאמר אמנם חברתיו להמון אשר ספק עליהם מדברינו מה שהוא מבואר, ולמי שדקדק מעוט ההארכה בתחית המתים. אמנם השלמים בחכמות הרמזיה תספיק להם, ואינם צריכים לא לכפל ולא להאריך בפירושו אבל לראשי הפרקים, כמו שעשינו באלה הענינים העמוקים כלם בספר מורה הנבוכים ובכל חבורנו'.

20 שילת, שם, עמ' שמד: 'ואמרנו שתחיית המתים אין חלק למי שלא יאמן בה בתורת משה רבינו. אמנם אינה התכלית האחרונה וכן בחיבור גם כן מנינו מי שאין לו חלק לע"ה'.

21 שם, עמ' שנו: 'אתה יודע שזכרון פנת היחוד, והוא אמרו "ה' אחד", לא נכפל בתורה כלל'.

22 שם, עמ' שנג: 'וכן זאת תחית המתים והיא שוב הנפש לגוף אחר המות, כבר זכרה גם כן דניאל זכרון שא"א לפרשו, והוא אמרו: 'ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו אלה לחיי עולם וגו', ואמר המלאך לו ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין'.

205 הפכו באמרו: 'כלה ענין וילך כן יורד שאול ולא יעלה' (איוב ז, ט),²³ והביא פסוקים רבים דומים לזה מורים שלא יחיו המתים. ואמר בזה פירוש מעולה בחכמתו אמר כי מה שחייב שלא תביאהו התורה הוא דבר מופלא למה כי התורה המונית ואין ראוי שתביא דבר עתיד שיהיו הלבבות מסופקות בו, וכן חיי עולם הבא לא באו בתורה בפירוש מה הם או איך הם כי אם זכר לזמן שאין לו סוף ושהם טובים²⁴ באמרו: 'למען יטב לך והארכת ימים' (דב' כב, ז), ופירשו רז"ל: לעולם שכולו טוב אל עולם שכולו ארוך (קידושין לט ע"ב) ובסוד שכלו הורה על הכוונה ז"ל, וזה אמת, שאין לחיי העולם הבא תכלית.

215 והנה הרב ז"ל אמר כי מפני שאין תחיית המתים טבעי אבל כשיהיה יהיה על צד הפלא, ומי שאינו מאמין בתחיית המתים כופר בעיקר. וכבר האריך באגרת עניינים רבים שאין כוונתי להעתיקם הנה, ודי בזה המעט.

220 הנה כבר נשלם פירוש י"ג עקרים ואמר הרב ז"ל כי מי שיפיל עיקר מאלו הי"ג עיקרים ואפילו אחד אינו מכלל ישראל ואין לו חלק לעולם הבא, וראוי לשנוא אותו²⁵ כאמרו על כיוצא באלו 'הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט' (תה' קלט, כא). וכל מי שיאמין בהם כמו שספרנום הוא מכלל ישראל ויש לו חלק לעולם הבא, וראוי לאהוב אותו ולעשות עמו טובי כפי צרכו וכפי היכלת. ועל כיוצא בו נאמר: 'ואהבת לרעך כמוך' (וי' יט, יח). ואנו חייבים לעזור ולהעניקו כאח ורע טוב ושלם.

225 ואפילו אם תקפו יצרו בעת מהעתים ועבר על דבר שנצטוו עליו ושב ממנו בתשובה; גמורה, מוחלין לו מיד בהיותו שלם באמונת י"ג עקרים הנזכרים. עד כאן הם דברי הרב. ואעפ"י שאינם כלשונו ממש העניינים הם בעצמם. והסתכל היות אלו העקרים כולם אמונה בלב לבד ואינה תלויה במעשה, ועוד שלא נאמר שצריך המאמין בה להביא מופתים עליה, אף על פי שאין ספק שהיודע מופתיה יותר מעולה יותר שלם ויודע, שעל כיוצא בזה נאמר:

23 שם, עמ' סד: 'שתי שאלות ראיות בזה הענין. האחת מהן לבאר עניני אלו הפסוקים הרבים מאד הנמצאים במקרא המורים ראה ברורה שלא תסכול פירוש בהרחקת תחית המתים, כאמרו 'אם ימות גבר היחיה ואמרו כלה ענין וילך כן יורד שאול לא יעלה בטרם אלך ולא אשוב', וזה באיוב הרבה. ואמר 'לא ישברו יורדי בור אל אמתך חי חי הוא יודך כמוני היום'. זאת ראה שירודי בור הם המתים. ואמר גסכן 'כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו'. ונאמר: 'הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו יודוך סלה'. ונאמר: 'ירוח הולך ולא ישוב'. וכשתחפש כתובי המקרא כלם תמצאם מרחיקים תחית המתים בכלל רק קצת פשוטי ישיעהו, ועם התבוננות יתבאר שהוא מסופק אם הוא משל או אמת'.

24 שם, עמ' שסט: 'יודע שהאנשים שרצה השם יתברך שתראה התורה בימהם התישבו בהם דעות נפסדות מאד, אמר עליהם בסוף הארבעים אחר כל מה שראהו ממעשה השם הגדול, 'ולא נתן השם לכם לב לדעת ועינים לראות ואזניים לשמוע עד היום הזה' (דב' כט, ג), וידע ה' יתעלה שאם יאמר להם חרוש תחית המתים היה אצלם נמנע וירחקו ממנו, והיו בוזים גם כן בעבירות אחר שהעונש עליהם אחר זמן ארוך, ולזה הפחידם וייעדם הטוב והרע בענינים ממהרים לבא, אם תשמעו ואם לא תשמעו, והיה מפני זה יותר קרוב לקבלם ויותר מועיל'.

25 מכאן ואילך לכ"י א יש סוף שונה, ראה להלן בסמוך.

230 'רחמנא לבא בעי' (רש"י לסנהדרין קו, ע"ב) ונאמר: 'ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם', ונאמר: 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה'. ועל כן אמרתי כי בהיות לב האדם חזק באמונת השם ית' נשלמה הצלחתו. ושני הדברים המקיימים הלב באמונה הם הפה והמעשה, הפה לרומם כראוי והמעשה להשתדל לעשות מעשים טובים תמיד

235 תם הפירוש של י"ג העיקרים תהילה לשוכן מרומים

סיום הפירוש על פי כ"ד :

וראוי לשנוא אותו ולהרחיקו ולא לקרבו ולא למנותו להיותו נחשב בשום חיוב מצוה שחייב בו כל ישראל הכשרים, ואין לו חלק לעולם הבא והוא נחשב כאחד מן הכופרים ומן המינים והאפיקורסים 'עצת רשעים רחקה מני' (איוב כא, טז) 'אשרי האיש אשר לא הלך' וגו' 'כי אם בתורת ה' חפצו' וגו' 'והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח לא כן הרשעים כי אם כמוץ אשר תדפנו רוח' (תה' א, א-ד). השם ית' ברחמיו יצילנו ממכשול העוץ ויסיר שטן מלפנינו מאחרינו וישם בלבנו אהבתו ויראתו ויחודו לעבדו בלבב שלם ובאהבה בשמחה רכה ויזכנו להיות מבני עליה רבי' שני חיי העולם הבא

אמן

שינויי הנוסח

1 ועתה אבאר] הנני מבאר ד עוד] ליתא בדה כלל עקרי כל] כלל עקרי בו ד, כלל כל עקרי ו, כלל על עקרי כל ז להיות] להיותה אגו י"ג] 2 שלושה עשר אד, שלש עשרה ב עקרי] עקרים בדה האמונה] ליתא ד, כל האמונה ג הרב] האמתי החכם הפילוסוף האלוהי הרב הגדול מורנו ורבנו משה איש האלהים בן הרב רבי מימון ד, הרמב"ם הח ז"ל] זצ"ל ד ליתא אבו כפרק חלק] ליתא ד 4 גמול] גמולם ד, גומל הח 6 כל אדם] ליתא בז שהבורא] מהבורא ד ית' ה 7 הנמצאים] נמצאים ה שהנה] כי הנה א בורא אמת] באמת בורא ד 8 כולם] ליתא ד, שהנה...כולם] המשפט חוזר על עצמו פעמיים ב זולתו] זולתי ב במציאותו] במציאות ד 9 יתעלה] ית' ויתעלה ד 10 זולתו] ליתא ג אפשר] איפשר ג עצמו... 11 בכחינת] ליתא ד עצמם] עצומים ד לקראם] לקרוא אותם ד 13 היותו] הווייתו ה עלה] ית' עלה ד כהיות] כחיוב ד 14 אבל קראנוה עלה] אכן כן ראינוהו ד והתמדת ד 15 יתעלה] ית' וית ד 17 מין] ליתא א מבלעדין] בלעדיו א משני] משתי ג 18 על כל פנים] ליתא ד הוא] ליתא אבנו נפרד] נפסד ד 19 מחומר וצורה] משני עניינים מחומר וצורה ד יהיה] יהיה ג 19-20 אחדות השם ית ... ואין] הבורא ו השם] הבורא ה, ליתא ז ית' ליתא בדה עצמו] עצמותו א לכד] לכדו ה ענין נוסף] נוספת ד מורים] הם ד סוד] 21 על סדר ד, על סוד א 23 כל אדם] אדם ה, לכל אדם ז, כל האדם ד ית' יתע' ה כח] פה ד בגוף] גוף ה 24 כי כל] כי אם כל ג, כי ב שהוא] ליתא ה חלקים] ליתא ג 26 שהם] שמהם אגו 27 היותו] ליתא ד וקטון] וקטן בהו 28 אחרים] מקרים אחרים ד, באחרים בהו 29 חסרון] חוסר ד הוא] ליתא ה והבורא] והשם אגו יתעלה] ית' ויתעלה ד 30 בתכלית] בכל ו 32-35 כל הפירוש לעיקר זה חסר בכתב יד ג 32 יתעלה] יתבי' א, ית' וית' ד הוא] קדמון א, ליתא בהו לכל] כל ז 33 בכל] וכל ו קדימה] לשון ד שאפשר] אפשר ב עליו] עליו ית' ד ובכל] וכל ז בלעדיו] מבלעדיו דו 34 יתעלה] ליתא ד 34-35 נמצא ונברא] נברא ונמצא א ואם] אם הב 36 יתעלה] ית' ויתעלה ד 37 והאדנות] והאדנות אבה 38 כמו] ליתא א וגאמר] ליתא ד 40 עובדים] עובדין אבג 41 ועובד] ועובדי ה 42 ולרוממו ולשבחן] ולשבחו ולרוממו ה טובים] הטובים ו כל] וכל ג 45 כחן] יכלתו ד 44 אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך] ובכל נפשך ובכך מאודך] וגו' ו 45 אשר אנכי מצוך היום על לבבך] וגו' דו 46 כתיב] כתוב א בכל לבבכם ובכל נפשכם] וגו' ו וגאמר] ליתא ז 47 השמים] השמים וגו' ד 48 הוא] הוא ית' ד לבדו] ליתא א 49 אמונת] חייב כל אדם להבין ולדעת כי אמונת ד מהעקרים] מהעקרים היקרים א, מהעקרים המקרים ג 50 הנביאים] הנביאים ע"ה ד המעידה] המעירה וג, העמידה ד האלוה] אלוה ה, השם ו דרכיו וכן כל] דבריו וכל ד 51 לכבודו] לעבודו ב 50-51 על דברי האלוה ... המעידה על] ליתא ד המעידה] המעירה ו 52 השם] הבורא הו, האלוה ד ועל] וכל ד מאתו] מאתו ית' ד 54 בכל] כל דהו הנבואה שהם] האמונה והנבואה שהיא ד אמת] ליתא ו ושהנביאים] הנביאים ד 55 ויבניהו] ויברכהו ו, ויכילהו ב מהם] חכם אג 56 נביא] ליתא ו מן הדורות] מהדורות בגזהו מגיד] ויגיד א, יגיד ד דרכיך] מדרכי ז השם] הבורא ה 57 ושלש] ליתא ד חייבים] חייבין א 58 האמצעי הקרוב] הקרוב האמצעי ד, אמצעי הקרוב ז האלוה] האלוה ית' ד 59 יצונן] יצוה עליו ד, יעשו ג אחת] אחד ג מהן] מהם דה 60 ואינן] ואלו ד, ואם ה נביא] ליתא אבגדו ואפילו אם] ואפילו אבהו 62 לשם] לבורא הו 63 מהמצות] מן המצות דו 64 שעל] וכל ד 65 או חולם חלום ... מופת] וגו' ו 65-72 דיבר אליך לאמר ... ללכת בה] וגו' עד סוף סדר הפרשה הנאמרת שם ד 65-66 אשר דיבר אליך ... ונעבדם] וגו' ו דיבר] דיברו ב 66 אחר] ונעבדה ה 67-68 ההוא או אל חולם החלום ... נפשכם] וגו' ו 69-70 ואת מצותי ... תדבקון] וגו' ו 70-72 יומת כי דבר סרה ... וגו' הרע מקרבך] וגו' ו 73 ביארנו] בארו דאב לך] לנו ד

הללן] האלו א, האלה ה תשמע] נשמע דהו נביא] הנביא ה 74 להסיתך] להסיתנו ד מהאמת] מאמת ה 75 וחולם] או חולם ד הראויים] ראויים דב בדבריהם] דבריהם ו כשהם] ליתא אג 76 וביושר] ויושר ד שנאמר] שבארנו א 76 אלין] ליתא א 77 בחלום אדבר בן] וגו' ו בקרבך] בקרבך נביא ד לסוד] בסוד א והשלים הענין] בסוד הענין ג, ובהשלים הענין ג, והענין א 78 ואמר] ואחר ב וכאלו] וכבר ד 79 המופלג] המופלא ד המעולה] והמעולה ה תיבות] התיבות דו 80 חלומן] חלומותיו ו על] בעל ה 81 בלא] בלי ד 82 לבד] ליתא ה אבל] אלא ד לבן] מלבו ג קבלם] קבלה ה לפי שפעו ומקורן] לבו שמעו ומקורו או א 83 קבלם] קבלה ד פה אל פה] לפה אל פה ג 84 בספרן] בספריו ד 85 משה] נבואת משה ה נבואת משה רבינו] חייב כל אדם להאמין כי נבואת משה רבינו ע"ה ד 86 בשולי כ"י ה כאן נוסף: ער ולא ישן בלא אמצעי בלא פחד] בלא פחד בלא אמצעי ד בכל] בלא ו 87 רבינו] רבינו ע"ה ד כל] ליתא ד ולא] לא בהו 89 הסודות] המדות ו ית' ליתא גה כקולך] קול ו 90-91 משה ידבר ... וכתוב] ליתא ד בקולך] כקולו אבג 92-93 וישמע את הקול ... וידבר אלין] וגו' ו 92 אשר על ארון העדות] ליתא ה מעל הכפרת ... וידבר אלין] וגו' ד 94 משה רבינו] משה רבינו ע"ה ד אדבר בן] ליתא בה 94-95 אדבר בו ... אל פנים] ליתא ז 95 פנים] פה ג אל פנים] וגו' ו כאשר ידבר איש אל רעהו] ליתא אבגהו 96 כל] כי ד 97 כמן] כמה ה אין שם] אין שום ד 98 שהוא] ליתא ג הכל] כלי ד ולפיכך] לפיכך ד אמצעות] אמצעות ה, אמצעות ד מלאך] מלאכים ה 99 טובן] טוב ד לן] ליתא ד אני] ליתא ו 100 לבן] שהיה לו ד לן] ליתא בד 101 בכל ביתי נאמן הוא] וגו' ו 102 רבינו מדבר] רבינו ע"ה היה מדבר ד השם] הבורא הו מרוב] מתוך רוב בדות, מתוך ריע א 103 שמדבר בן המלך] בן ה 104 רמזתי] נרמז ד למעלה בחלק ראשון] 105 בענין] בפסוק ד ראשון] הראשון בגו איש] ליתא ו לרעהו] אל רעהו א 106 הגבורה] הנבואה ד שמקבל] שקבל ו 107 ועל] על דו והבינהו] ותבינהו א 108 משה רבינו] ומשה רבינו ע"ה ד מדבר] ידבר א לבן] לבו היה ו ובשפעה] ובשפעה תמיד ד 109 כתוב] כתי' ה ה' לכס] ה' אליכם ה, וגו' ו 110 הקדש] הקדש וגו' ד 111 חכמים] רבו' ז"ל ד, חכמינו ז"ל אב, חכמים ז"ל זו באל] בבל ו, בלא ג 112 נבואתן] נבואותיו הו נבואות] כל נבואות ד חסרים מאלו הארבע] היו מהאחד מהארבע ד, חסרים מאלו הארבעה ג 113 כישנים] כשישנים ד 114 באמצעות] באמצעות ד הם] ליתא ד 115 נבואית] נבואות אג 116 מפתחים] מתפתחים ד עליהם] עליהן א 117 שנשמתם] שנשמתן אבגה 118 צריכים] צריכין בדו וועתם] לדעת ד, ודעתי ג 119 יקבלוה] יקבלו אדו, יקבלוהו ג לא] ליתא בהו הין] יהיו הו, יקבלו ד 120 מכוונים] יכונו ד, בלתי מכוונים ה 121 כן] כן אלו ה הארבע] הארבעה ז, אלו ארבע א, ד' ה, ארבעה בגו אלן] ליתא א, לו ו הם] היו ד רבינו] רבינו ע"ה ג 122 לחסרון] בחסרון ד 123 אמיתת] חייב כל אדם להאמין כי אמיתת ד קבלנוה] קבלנו ד על] מן השמים על ד רבינו] רבינו ע"ה ד והיא] והוא ג 124 חכמה] החכמות ד, החכמה ו הנביאים] נביאים ה, הנביאים ע"ה ד תורה] ליתא ד 125 לעולם] בעולם אב והיא] היא ז 126 ובמעלתה] ופועלתה ד ניתנה מפי השם] נתונה ומקובלת מפי השם ית' וית' ד בלא] בלי ה בה] בו א 127 עליו] עליה כמה ד, עליה ג דעים] דעות ו 128 וכל] כל ג באמיתתן] באמיתות ה דברים] דברים רבים ד, ליתא א על ד אמתית] ואמתית בז 130 זאת התורה] חייב כל אדם להאמין כי זו התורה ד רבינו] רבינו ע"ה ד 131 אין] ואין גה בה] ליתא ד מגרעת] חסרון מגרעת א על כל מה שבה] ליתא ה, בה ד 132 וזאת היא הסבה] וזו הסבה ד, וזאת היא סבה ה הנצח] נצחית ה, הנצח ב 133 לעולם] ליתא א שיש] כי יש ד 134 תמימה, כמו שכתוב] ליתא ה 136 יודע] ליתא ד הם] ליתא ז מהשם] מהשם ית' אד מכל האומות] משאר אומות ה 137 ה' אלהי' ד 198 האלהים] אל חי ית' וית' ד, והאלהים ו השם] הבורא הו ואנו חייבים להאמין כי השם יתעלה] ליתא ד 139 לבוהינן] לכבינו ד מעשה] מעשי ד האדם] אדם ה 141 כי ידיעתן] שידיעתו ד

לעולם] ולעולם גהז חידוש] חדש ד 141-142 ולא רבוי ולא שנוי ולא תוספת] ולא שנוי ולא רבוי א 142 וזמנים] ולא זמנים ה 143 יחד] יתר ב 144 והידוע] והידוע ב ולא עצמו על דעתו והוא היודע והידוע והדיעה] ליתא ד והדיעה] והמדע א 145 אמונת האמת שנאמין] חייב כל אדם להאמין אמונה אמיתית ד השם] הבורא הו 146 מעשיהם] מעשיהן ג 146-147 מעשיהם הטובים ועל חכמתם ומעניש את הרשעים] משפט זה חוזר פעמיים ז חכמתם ... פתיותם] המשפט חוזר פעמיים ב 147 לאיש] איש ד מהאנשים] מן האנשים ה 148 צדיקים] הצדיקים ד 149 ורשעים] והרשעים ד בחיים טובים] ליתא דו בזה] על זה ד אחר] אחרי אג השם] הבורא הו הוא אמת] הוא ה' אלהים אמת ותורתו אמת ד 150 הגמול] העולם א 151 שחיין] שחיים ד, כי חייו א זה הצדיק] צדיק ה ולהיותו נקי] לחיותו נקי ד, להיותו נקי אב, נקי ג 152 וחיין] וחיים גדה ולהיותו חייב] להיותו חייב אבד, ולהיות חייב ג בפעליו] בפעלו אבגד 152-153 וחייו הטובים של זה הרשע הם לרעתו ולהיותו חייב בפעליו בעולם הבא] ליתא ה 153 מן] ליתא ד שאמר] ליתא ד ויציצו כל פועלי ... עדי עד] וגו' ו 154-155 העולם הבא] עולם הבא א, העולם העולם הבא ד, לעולם הבא ג 155 זה] כל זה ד איננו] אינו גה ר"ל] ליתא ו מהרשעים] מן הרשעים ה 157 עולם] גמול א המעשה והעולם הבא הוא עולם] ליתא ז הוא עולם] ליתא הו, הוא גמול עולם א 158 משיח] ליתא ד מצפים] מציגים ד 159 תקוותינו] תקותינו בכיאתו ד זה] ליתא ב מה] ליתא דו שההמון] שהמון העם ז חושבים] חושבין בגו הפכה] הסבה ד 161 נשותיהם] נשותיהן ד, כדן יפת תואר] ליתא ד וישתן] וישתו ה וישתגעו] וישגעו ה ובשרה] ושרה אבזו 164 הנפשות] הנפשות ד, הנפשות הנפשות ג 164-165 הנאבדות עם הגוף] ביום המות והם צורך הנפש] ליתא ד 165 הנפש] ליתא ג וצורך הנפש החיה הבהמית] והחיה ד ואלו] ואלה אבה 167 מוצאם] מוצא אותה ד 168 ולא] ולא היה א מבקשם] מבקש אותם ד 169 ועל כן אין] על כן ד שהשם] שהבורא ה, שהשם ית' ד משיח] לנו המלך המשיח אלא ד 170 אבל] אבל הוא א 169-170 ישלח משיח למלאכת החסרונות ... להאמין שהשם] ליתא ז שמציאותם חסרון לכל משכיל. אבל ראוי להאמין שהשם ישלח משיחו להשלים חסרון] ליתא ד, המשפט חוזר פעמיים א 170 שהשם] שהבורא הו, שהוא ג משיחו] משיח א 171 הדעת] של דעת ד לא] ולא ד האמתית] אמיתית ה 172 יתפשטו] יתפשט ג ויבא] ייבוא ג וגמול] גמול אגהזו 173 הנפשות] הנפשות ד כתוב] כתוב עליו אבו 173-174 רוח חכמה ובינה ... ויראת ה'] ליתא ו 175 כוחות] רוחות דה שלן] ליתא ו סוד] ליתא ד 177 התבאר] נתבאר ד ביאת] בזאת ביאת ד 178 לעבודת] לעשות עבודת ד השם] הבורא הו יתעלה] יתברך ג שנאמר] שאמר דניאל ע"ה ד הימים האלה] הימים או ליתא ו, הימים ההם הג ישוטטו] שוטטו ד 179-180 ואמר הנביא: ... וגו'] ליתא אגהזו 180-181 ונאמר: 'כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדלם]' ליתא ד 181 גדלם] גדול א ונאמר: 'אשפוך' אשפוך] והיה ביום ההוא אשפוך ד את] ליתא אגז 182 כל] ליתא ה 182 יראו] ידעו א וכן הרבה] וכיוצא באלו הרבה ד החכמה] הדעת והחכמה ד 184 המשיח] מלך המשיח ד הוא יהיה] ליתא ו אלהים] אלהי ד, האלהים ג שלם] הוא יהיה שלם ו 185 ע"ה] ליתא ו עד] ועד ה 186 ינין] וכן כתיב ינין ו, וכן כתיב ינון ב כתיב ינון] ליתא ב והנה ינון] והנה ינון אדג 187 לחלוק] לחילוק ה תיו לידו] תיו לתיו ו, תנין ליס ד, ליו"ד תי"ו ו ליו"ד ב 188 כבר ידעת] ליתא א, ידעת ו, כבר ידעתי ה תכלית] ליתא א, והיא ד 189 והוא שלימדם] והיא שלימדה אג, והיא שלימדם בו משה] משה רבי' ע"ה ו 190 ידעוה] ידועה ג 191 בתורה] מתורת ד, מתורה אבג ונביאים] נביאים אד וכתובים] כתובים ה ומהקבלה] ומהקבלה האמתית ד ואפילו מהשכל] ליתא ג האנושין] האמתי ד 192 במשיח] במלך המשיח ד פתאום] פיתום ה 193 במהרה בימינו] במהרה בימינו אמן ה 194 והיא] והוא ד 195 ממנו הרב] אותה הרב ז"ל ד מעט] במעט ד 196 חושדים] חושדין א בימין] בימיו ז"ל ד 197 בו] בה ו שכדורן] שהיו כדורו ד

198 וכללן וכל ה 199 ולא] ואין ה עם] עם עם א 200 התנצל] ליתא ב ואמר] ואמר משל אגד, משל ב, ליתא ז נאמר] נאמרה ה 202 בשום מקום] כי אם במקום אחד ב עוד] ליתא בג שתחיית] תחיית ד 203 עליו] ליתא ג בבאור] ובאור ד לפירוש] לפירוש אחר ד 205 ולא] לא ד 206 דומים] דומין אג מורים] מורין א 207 בחכמת] בחכמת ג תביאהו] הביאהו ה התורה] ליתא ד מופלא] מופלה ה 208 התורה המונית] היא מופת ד שיהיו] שיהיו ד 209 באו] בא ד בפירוש] בכל בזה א, בכל זה ה לזמן] לזמן לא א סוף] סוד ג באמרו] אמר ד למען יטב לך] ליתא א 211 ופירשו] ופירושו אוב רז"ל] ליתא אבגהז טוב אל עולם שכולו] ליתא דה שכולו] שכולו ה 212 הורה] הורו הזוג על] כל אבגד 214 כין כי זה ו טבעין לכל ד, טבעית ה כשיהיה יהיה] משיחיה יחיה ד 215 ומין] ומין ד 205-216 האריך באגרת] הביא באגדה ד 216 להעתיקם הנה] להעתיק ד המעט] מעט אבגוז 217 הנה כבר] ליתא ד, הנה כפר ג י"ג] שלושה עשר גדו, שלש עשרה ב ז"ל] ליתא אבגה מאלו] מאלה אב הי"ג עיקרים] העיקרים ד, העיקרים הי"ג או, השלוש עשרה ו, העיקרים השלושה עשר ג, העיקרים השלש עשרה ב אחד] אחת ה, אחד מהם ד מכלל] בכלל אג ואין לו חלק לעולם הבא] ליתא ד 219 באלו] בו הגב ובתקוממין] וממתקוממין אב, ובמתקוממין ה 220 בס] בהם ד 222 צורכו] צרכו א 224 תקפו] תקפה א בעת] ליתא ו מהעתים] מן העתים דג 225 י"ג] הי"ג או, השלוש עשרה ז 226 דברי] ענייני דברי ז 227 והסתכל] והשתכל בג אלו העקרים] הי"ג עקרים ה, אלו העקרים הנזכרים א בלב לבד] לבד בלב אגוז ואינה] ואינם ה תלויה במעשה] תלויים במעשה ה 228 בה] בס ה עליה] עליהם ה 229 מופתיה] מופתים ה יותר] ויותר הזב ויודע] ודע בהוז 231 ובכל נפשכם] ליתא ה אלהיך] לאיתא ה מעמך] מאיתך ה, ממך ז 232 השם ית' הכורא הו. נשלמה הצלחתו] ושלמה הצלחתך ה 233 הם הפה] הפה א 234 לעשות] ליתא ה 235 תם] נשלם ג הפירוש] הספר בו, הענין אג, ליתא ו של י"ג העיקרים] ונשלם בו, ליתא אגו תהילה לשוכן מרומים] שבח לאל בורא עולם ז, ליתא או, תהילה לשוכן עליונים ה, שבח לאל עולם ג, שבח לבורא עולם ב